

Nyelvelmélet és nyelvleírás 3.

2026. október 15–16.

PPKE BTK

1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

(Sophianum) 108. terem

ABSZTRAKTFÜZET

A *kies* és *kietlen* típusú melléknevek eredete és története

Antal M. Gergely¹ – Németh Dániel²

¹ELTE BTK Finnugor Tanszék, ²PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

Előadásunkban a *kies* és a *kietlen* szópár etimológiáját és a rajtuk föllelhető képzők történetét, a képzők és tövek viszonyrendszerét tekintjük át hasonló szópárok bevonásával. Kísérletet teszünk a *kies* szó tövének megfejtésére, melyhez egy korábban még nem fölvetett uráli származtatást javasolunk.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS enantioszemiának tartja a *kiest*, mivel a jelenkorban egyszerre 'dús, burjánzó, zöldellő' és 'kopár, kihalt, sivatagos' jelentésben él (KICSI 2010: 197). Eredetileg azonban nem enantioszémia, hanem történetileg antonímia, mivel a *kies* korábbi jelentése kifejezetten pozitív, míg az azonos tőből képzett *kietlen* egyértelműen negatív konnotációval bírt. A tő jelentését eddig nem tudtuk megfogni, hiszen annak származéka mindkét, egymással sajátos jelentésviszonyban álló lexéma. További nehezítő tényező, hogy a tő önmagában nem használatos, tehát passzív – a nyelvtörténeti adatokban sem adatolható önállóan. Úgy véljük, hogy a tő visszavezethető az alapnyelvi örökségig.

A *kies* szót a szakirodalomban több más, önálló lexémával próbálták kapcsolatba hozni. Az MSzFE. a *kéj* szóhoz sorolja a *kietlen* alakot (MSzFE. 346–347), majd LŐRINCZE LAJOS is elfogadja a *kéj* tövet (LŐRINCZE 1971). BALÁZS JÁNOS szerint a *köves* alakváltozata lehet (BALÁZS 1976). Újabban HORVÁTH KATALIN is a köhöz köti a szópárt a 'köves' → 'vízben gazdag' → 'viruló, üde, friss' → 'barátságos, kellemes, szép, vonzó, elbájoló' → 'termékeny < hely, vidék >' jelentésváltozáson keresztül (HORVÁTH 2017: 146), ami önmagában szemantikailag problematikus. Népetimológiásan mutatható csak ki kapcsolat a *kies* és a *kijes* 'kívül levő', *kégyetlén* 'sűrű, csaltos hely az erdőben', illetve a *kégyött* 'csenevész gyerek' szavakkal (MTSz.).

Az uráli etimológiákon túl KISS LAJOS (1978) és K. PALLÓ MARGIT (1979) törökségi oldalról közelített a szótó eredetéhez: török nyelvek *kij-* ~ *kāj-* ~ *ki-* 'ruhát vesz fel' jelentésű ige-tövének átvételeként értelmezik. Ezt a magyarázatot az etimológiai szótárak elvetik (ÚESz.).

Az eddig fölvetett *kéj* vagy *kő* főnévből való származtatás helyett az uráli nyelvcsalád nyugati ágában meglévő számi (északi számi *gidđā* ~ *kildini* és teri számi *kitt* 'tavasz' stb.) és mordvin (erza *ked'ij* 'tavaszi' ~ *moksa ked'i* 'nyári gabona' stb.) szavakkal tűnik összefüggőnek a *kies* töve, vö. finn-volgai **kede/*kide*, esetleg **kedè/*kiðè* 'Frühling; tavasz' (UEW. № 1295).

A *kies* – *kietlen* szópárhoz hasonló alaki felépítéshez még az *egyes* 'magányos, egyedüli' – *egyetlen*, *számos* 'nagyszámú, sok' – *számtalan* 'nagyon sok' (ÉrtSz.) lehet hasonló. Az *éhes* 'éhséget érez' – *étlen* 'evés nélküli' közötti párhuzam kevésbé látványos a szófaji eltérés miatt, de érzékelhető a közös jelentés: 'ételt nélkülöző'. Emiatt előadásunkban megvizsgáljuk ezeken a szópárokon keresztül a szótó és a származék közötti jelentésmegoszlás kialakulását és változását. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a képzőnek mint jelentéssel rendelkező elemnek milyen szerep jut ezekben a folyamatokban.

Irodalom

BALÁZS JÁNOS 1976. *Kies és kietlen. Magyar Nyelv* 72: 478–479.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.

- HORVÁTH KATALIN 2017. „A föld pedig kietlen és puszta vala...” Még egyszer *kies* és *kietlen* mellékneveink etimológiájáról. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 137–148.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2010. Az enantioszémia néhány főbb esete a magyarban. *Magyar Nyelv* 106: 196–198.
- KISS LAJOS 1978. *Kies, kietlen*. *Magyar Nyelvőr* 102: 470–472.
- LŐRINCZE LAJOS 1971. Milyen hely a *kies* hely? In: FERENCZI GÉZA szerk., *Anyanyelvi örjárat*. Gondolat Kiadó, Budapest. 95–97.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MTSz. = *Magyar tájszótár*. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Nap Kiadó, Budapest. 2003. [Reprint kiadás.]
- K. PALLÓ MARGIT 1979. A *kies, kietlen* etimológiájához. *Magyar Nyelvőr* 103: 472–473.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* – online kiadás. Szerk. GERSTNER KÁROLY. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. 2011–2022.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Online változata:
<http://www.uralonet.nytud.hu>

Harmonizáló toldalékból névutó: a *nélkül*

Blaskovics Ákos

Nyelvtudományi Kutatóközpont

A *nélkül* névutó kialakulása egy különös grammatikalizációs folyamat eredménye. Zsilinszky (1992: 700–701) összefoglalása szerint a változásnak három állomását figyelhetjük meg a mai névutó létrejöttében: az elsőben még a harmonizáló *-nÁl* ragos főnevet a *kül(ön)* névutó követte; a másodikban a névutó a rag részévé vált (hozzátapadt a ragos főnévhez), de a rag továbbra is harmonikusan illeszkedett; végül pedig a teljes szuffixum harmonikusan invariánssá vált, és levált a töről, névutó lett.

Ez a folyamat mind leíró történeti, mind elméleti kérdéseket felvet. Hogyan írhatók le a folyamat egyes részletei: feltétele volt-e a névutó rövidülése annak, hogy hozzátapadhasson a ragos alakulathoz? Megfigyelünk-e variációt a hátulképzett tövek toldalékolásában a harmónia eltűnése során? Ki tudjuk-e mutatni, hogy a *-nÁl* kiváltotta tövégi *a/e*-nyúlás megszűnése a harmónia eltűnése előtt vagy után történt? Elméleti oldalon pedig felmerül kérdésként, hogy mi befolyásolhatja azt, hogy szuffixumok hol a tö utáni elemekből keletkeznek (pl. egy birtokos szerkezetben a birtokból, mint az az ómagyarban több rag kialakulásakor megfigyelhető volt, ld. Korompay 1992), hol viszont a töről leválnak és a fonológiai szón kívülre kerülnek.

Az említett kérdések vizsgálatához összegyűjtöttem a *nélkül* előfordulásait a három ómagyar és középmagyar szövegeket tartalmazó korpuszból: az Ómagyar korpuszból (ÓMK, Simon–Sass 2012), a Történeti és magánéleti korpuszból (TMK, Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), valamint a Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszból (KED; Gugán et al. 2023) – valamint néhány, az OSZK által felsorolt egyéb ómagyar nyelvemlékből. A normalizálatlan szövegekben a normalizált alakokhoz társuló betűhű alakok lehetséges kombinációival kerestem. Az adatgyűjtés összesen kb. 3600 találatot eredményezett, amelyek alapján a következőképp válaszolhatunk a fenti kérdésekre.

Az első feltételezést, a névutó rövidülése és szuffixummá válása közti összefüggést elvethetjük, két okból is. Egyrészt a Guary-kódexben (*1508 előtt*) már levált és így nem harmonizál a *nélkül*, viszont a névutó *nekül* és *nekülön* alakban is megjelenik, tehát jó eséllyel hosszú alakban tapadt hozzá az eredeti névutó a ragos főnévhez. Ezt megerősíti pl. a Bécsi-kódex (~1450) is, ahol a szuffixum *-nalkül* és *-nalkülön* alakban is megjelenik (hasonlóképp az elülső alakoknál).

Az első invariáns *nélkül*-t a *Sermones dominicales* (15. sz. *harmadik negyede*) glosszái közt találjuk, az első, variációt mutató kódexkéz pedig a Birk-kódexé (1474). Ezen kívül még az Érsekújvári kódex.(1529–31) 1. és 4. keze, valamint a Lobkowicz-kódex (1514) 2. és 3. keze mutat variációt. (Az ÉrsK. 4. keze egyenesen egyazon oldalon belül (289r), egyazon tövet (*malasztja*-) toldalékolta egyszer az elülső, egyszer pedig a hátsó alternánssal.) Limitációként említhető azonban, hogy egyelőre még nem vizsgáltuk azt minden esetben, hogy a variációt kiadó alakok ugyanazon szövegből is származnak-e az adott kézhez tartozó szövegek között, hiszen előfordulhat, hogy egy másoló több különböző szerző / fordító munkáját másolta (vö. Lázs 2024-gyel a Jordánszky-kódex vonatkozásában). Vizsgáltuk azonban, hogy a különböző kódexeken is dolgozó kezek a kódexek között konzisztensek voltak-e a *nélkül* harmóniáját illetően. Egyedül a Haader (2017)-ben bemutatott, egyébként is sok másolási hibát vétő kéz mutatkozott inkonzisztensnek.

Az összegyűjtött adatok közt az utolsó *-nálkül* alak 1592-ből való, tehát a változás teljes folyamata nagyjából másfél évszázad alatt mehetett végbe. Arra viszont, hogy a harmónia megszűnése után a magánhangzó-hosszúság továbbra is váltakozott-e az *a/e*-végű szavak végén, kérdéses. Hosszúságjelölést egyedül olyan kódexkezeknél találunk, akiknél a *nélkül* még részt vett a magánhangzó-harmóniában. Ugyan a nyomtatott bibliafordítások közt Károliéban van arra utaló jel, hogy a nyúlás még élhetett a harmónia megszűnése után, ez nem elégséges evidencia, mivel a Károli-biblia 1590-es kiadásának ékezetjelölése nem volt teljesen következetes nyomdászai részről.

Végül elméleti szempontból azt mondhatjuk, hogy a fonológiai szó részévé vált *kül* erős diszharmonikus szekvenciát hozott létre *-nál* után, és mivel alternáció a *-nÁl*- elem esetében egyébként is fennállt, ezért ez az elem oldotta fel lokálisan a diszharmoniót a *-nél*- alternáns invariánssá válásával a *-kül* harmonikus illeszkedése helyett (az *é* sem a hátsó, sem az elülső kerekített magánhangzókkal nem képez erős diszharmonikus szekvenciát). Kérdésként merülhet fel azonban, hogy miért következett be ezután mégis a *nélkül* egészének névutóvá válása. Ugyan találunk még többszótagos harmonikus szuffixumot (*-(O)nként*), aminek a keletkezés-története hasonló lehet, az egyrészt szintetikus toldalék (a *nélkül* analitikusságával ellentétben), ami megnehezíti a szó szegmentálását, másrészt még nemlokálisan sem mutat erős diszharmoniót, ami a *-nélkül* esetében motiválhatta a leválást.

Irodalom

- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017). Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények*, 113. 85–110.
- Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint (2023). *Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz*.
- Haader Lea (2017). Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: Az Apor- és a Lányi-kódex közös keze. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.*, 95–108.
- Korompay Klára (1992). A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Lázs Sándor (2024). A Jordánszky-kódex passiói. *Magyar Könyvszemle*, 140(4). 413–446.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018). Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation*, 52. 1–28.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012). Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Várad Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243–264.
- Zsilinszky Éva (1992). A névutók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet: A kései ómagyar kor: morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 696–715.

**„[M]ájus ötödike táján, annak fejében, hogy...”
– Váltakozás és változás a -nak/-nek ragos alapszavú névutók használatában**

Dér Csilla Ilona
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Az előadás jelölt birtokos szerkezetben keletkezett magyar névutók esetében vizsgálja, hogy milyen tényezők állhatnak annak háttérében, hogy közülük melyek és milyen arányban használatosak a különböző nyelvtörténeti korszakokban -nak/-nek ragos, illetve ragtalan alapszóval, s milyen változásokat mutatnak e tekintetben a kezdetektől napjainkig, különösen a középmagyartól kezdve.

Zsilinszky szerint a kései (!) ómagyarban gyakran épp azon névutók mellett nincs példa -nak/-nek ragos alapszóra, „amelyekben kétségtelenül van egyes szám 3. személyű birtokos személyjel (*fejében, táján*)” (Zsilinszky 1992: 706, vö. D. Mátai 2002: 77). Névmasi alapszók esetében ugyanakkor még a mai magyar nyelvhasználatban is adathatók szabad váltakozásban lévő vagy éppen a -nak/-nek ragos változatot preferáló formák (vö. Zsilinszky 1992: 707–708):

- (1) *A gazdáknál dolgoztak, akik **ennek fejében** megszántották kevéske földjüket.* (MNSz2, #1267792, szépirodalom)
- (2) *Az első döntés után történt, vagy **annak táján**, hogy a VET elnöke részéről becsmérő, megalázó nyilatkozat jelent meg az MVSZ elnökéről, Csoóri Sándorról.* (MNSz2, 10125123, szépirodalom)

D. Mátai (1992: 630) az *azután~annak utána* kettőssége kapcsán jegyzi meg, hogy az ősmagyar kori rövidebb változat (*az után*) után kialakult hosszabb alak megjelenésében és terjedésében a grammatikai jelöltség általános terjedése lehetett a fő ok, s (analógiásan) ez eredményezte más, jellemzően ugyancsak birtokviszonyra visszavezethető névutós szerkezetek alapszavának genitivuszraggal való „feldúsulását” is. Hegedűs (2014, 2015) azonban már nem névutónak, hanem a főnév és a névutó közötti átmeneti kategóriának (Axial Part) tartja a szóban forgó, birtokos személyjelet viselő változatokat ([*vminek*] *előtte/utána/mellette* stb.), mivel főnévi tulajdonsággal kell rendelkezniük ahhoz, hogy -nak/-nek ragos vonzatuk legyen, s hogy jelet kap hassanak (akár analógiásan is). Tehát a hosszabb alakokban kevésbé grammatikalizáltabb, még nem teljesen névutói elemeket találunk.

Jelen vizsgálat alapvető kérdései a következők: milyen mértékben és miért maradhatott meg ez a szerkezeti kettősség több évszázada névutóként is funkcionáló elemek esetében? Vajon az ómagyar korhoz hasonló okokkal (stilisztikai, regisztersajátosság, analógia, átalakuló birtokviszony-kifejezés stb., vö. uo.) lehet magyarázni a fennmaradásukat vagy más tényezők is hatottak rájuk? Milyen felépítésű, jelentésű és pozíciójú főnevek esetében tapasztalható a -nak/-nek megjelenése, illetve elhagyása, s milyen névutói jelentések mellett?

Az elemzésekhez az ÓMK, TMK, KED, MTSz teljes anyagát és az MNSz2 ezertalálatos véletlen mintáit felhasználva részletesen feltérképezzük a *fejében, táján*, illetve *miatt* névutók használatát az említett szempontok mentén (röviden kitérve más ilyen struktúrákra is: *vminek/vkinek alatta/felette/mögötte* stb.). Míg az előbbi kettő biztosan birtokviszonyban jött létre, a *miatt* esetében a domináns megközelítés szerint primér határozóragok találhatóak a *mi-*

névmási tövön (ÚESz.), birtokos személyjel nem. Esetében ezért az is kérdés, hogyan keletkezhetett az alábbi, hosszabb birtokos(nak tűnő) szerkezet (3), amelyre háromszor annyi találat van az ÓMK-ban (*miat/miatt*: 171 vs. *miata/miatta*: 522), mint a *-nak/-nek* nélküli alapszavas változatra (4):

(3) *három arañ **almaknak miatta** éall'a meg a lelket* (ÓMK, BodK. 1520 k. 10v)

(4) *Az ordog, három **binewk miatt** nagob rezre karhoztatt'a az lelket* (ÓMK, BodK. 1520k. 10r)

A *vminek/vkinek miatta* struktúra nemcsak a középmagyarból (5), de még a 19. századból is többször adatolható (6):

(5) *A felettébb Gyermekekhez való **kivánságnak miatta** néha ollyakat tselekedett, a mellyekkel mint-egy erőszakkal akart venni: mellyekkel tele vólt ez az Ország.* (KED, Bethlen Kata Emlékirat, 1759e.)

(6) *s kaczagott is akkorát, hogy az érdemes főiskola háza veszedelemben forgott, – rengvén egész alapjában a nagy **hahotának miatta*** (MTSz, Beöthy László: *Comedia es Tragoedia*, 1857)

Vizsgálandó az is, hogy mit mondhatunk a grammatikalizációs folyamatokról az ilyen később is fennmaradt szerkezetek esetében: a hosszabb alakok esetükben is biztosan kevésbé grammatikalizáltak-e, s mennyire kezelhetők a kiválasztott névutók egységesen ilyen szempontból.

Irodalom

D. Mátai Mária 1992. A határozószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 570–661.

D. Mátai Mária 2002. A névutók és névutómelléknevek története. *Magyar Nyelvőr* 126 (1): 72–87.

Hegedűs Veronika 2014. A névutós kifejezések grammatikalizációja és belső szerkezeti változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–176.

Hegedűs, Veronika 2015. The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian. In: Biberauer, Theresa – Walkden, George (eds): *Syntax over Time*. Oxford: OUP. 72–85.

Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 696–715.

ÚESz. = Új Magyar Etimológiai Szótár. <https://uesz.nytud.hu/index.html>

A kérdő alárendelés kialakulása az ómagyarban

É. Kiss Katalin
e.kiss.katalin@nytud.elte.hu

1. Bevezetés

Előadásomban a következő állítások mellett érvelek: Az SOV szórendű ugor nyelvekben, így feltehetőleg az ősmagyarban is a kérdő mondatbővítmények független mondatként jelentek meg. A magyarban a kérdő alárendelés több lépésben alakult ki. A válaszkérdések (responsive questions) beágyazása (pl. *János tudta, hogy ki érkezett meg*) több évszázaddal megelőzte az idézett kérdések beágyazását (*János megkérdezte, hogy ki érkezett meg*), és az eldöntendő kérdések beágyazása megelőzte a kiegészítendő kérdések beágyazását. Az időbeli eltérések magyarázata, hogy mind a válaszkérdések, mind az eldöntendő kérdések propozíciók jelentéstaniilag, és a véges propozíciós alárendelésnek a legkorábbi nyelvemlékek keletkezésének idején már megvoltak az eszközei a magyarban.

A válaszkérdések és az idézett kérdések azonos mondattani szerkezetűek, azonban eltérő beszédhelyzetet írnak le. A válaszkérdés egy propozícióról, az idézett kérdés egy kérdésről tesz jelentést. Például:

(1) Válaszkérdés:

János tudta: Mari Pétert hívta meg. → János tudta, hogy Mari kit hívott meg.

(2) Idézett kérdés:

János megkérdezte: Mari kit hívott meg? → János megkérdezte, hogy Mari kit hívott meg.

A válaszkérdéseket bevezető főigék (*tud, megmond, lát, hall, emlékezik*) akár kijelentő, akár kérdő bővítménnyel állhatnak. Az idézett kérdést bevezető predikátumok (*megkérdez, kíváncsi, tudni akar*) csak kérdő mondatbővítményt engednek meg.

Egy kérdő mondatbővítmény mondattani beágyazásának többféle jele van. (i) A beágyazott mondatot vonzó ige tárgyas ragozása. (ii) A főmondat és a beágyazott mondat névmásai és egyéb deiktikus elemei egyaránt a beszélő perspektíváját tükrözik, pl. a (3) alatti példában az idézett kérdés 2. személyű megszólítottjából 3. személyű névmás lesz:

(3) Pál megkérdezte Maritól: Kit hívtál meg? → Pál megkérdezte Maritól, hogy kit hívott meg.

(iii) A beágyazott kérdés igéje gyakran függő (kötő- vagy feltételes) módban áll. (iv) A beágyazott kérdést törölhető kötőszó vezeti be.

2. Kérdő bővítmények az SOV szórendű ugor nyelvekben

A csak igeneves alárendelést és parataxist használó hantiban és mansiban az igeneves beágyazott mondatoknak nincs a mondat modalitását kódoló rétege – ezért a kérdő mondatbővítmények csak független mondatként, parataktikus szerkezetben fogalmazhatók meg. Ugyanakkor már e nyelvekben is különbség van a válaszkérdések és az idézett kérdések között. Az idézett kérdést vonzó ige alanyi ragozása, vagy a kérdés címzettjét megnevező tárggyal egyezik. A kérdése deiktikus elemei nem igazodnak a beszélő perspektívájához, pl.:

(4) [xootəl-eekwä kitap-əs:] [jəməs'äkw jäl-s-ən?]

nap-asszony kérdez-PST.3SG kellemesen utaz-PST-2SG

'A nap-asszony kérdezett: Kellemesen utaztál?' (Northern Mansi, INEL/Munkácsi 1902)

Válaszkérdések esetében a kérdés megelőzi a kérdést vonzó igét, mely tárgyas ragozása. A tárgyas ragozást rejtett tárgyi névmás váltja ki, mely a megelőző kérdésre utal vissza anaforikusan:

- (5) [nün müwəɬi pətan jöwt-ən] [ma wu-ʌ-em]
te mi-ért jön.PST-2SG én vtud-PRS-SG<1SG
'Miért jöttél? Én tudom (azt).' (Szurgut hanti, Hanti adatbázis 19/56)

Ha a válaszkérdést vonzó ige mentális folyamatot jelöl, a mentális predikátum és a kérdés deiktikus perspektívája szükségszerűen azonos akkor is, ha a kérdés független mondatként szerepel (**(Én_i) kiben bízhatok? Azt nem tudja János_i helyett: (Ő_i) kiben bízhat? Azt nem tudja János_i).*

3. Kérdő bővítmények a korai ősmagyarban

A válaszkérdések már legelső nyelvemlékeinkben is beágyazva jelennek meg. A kérdést vonzó ige tárgyas ragozása, a kérdés igéje pedig többnyire függő módban áll. (6) esetében az összetett mondat egészére vonatkozó mellérendelő kötőszó is a kérdés beágyazott voltát igazolja:

- (6) [**Tudýuc latiuc** evt scuz leannac [qui vleben tart chudaltus fiot furiscte musia etetý ýmleti ug hug ana sciluttet]] **de** [[qui legen neký atia] ozut **nem tudhotiuc**]

A Jókai-kódex 15 válaszkérdése mind beágyazott kérdés; a főige tárgyas ragozása, a kérdés igéje többnyire függő módban áll, a deiktikus elemek a beszélő perspektíváját tükrözik. Kötőszó csak az eldöntendő válaszkérdés élén áll:

- (7) Es nem **tudom** [**hogý** testemben **ee** auagý testem kewuewl **ee** voltam ...]

Ellenben a Jókai-kódex 45 idézett kiegészítendő kérdése közül csupán kettő mutatja a beágyazás jeleit. 43 esetben az idéző ige alanyi ragozása vagy alanyi ragozásúként is olvasható, a kérdés igéje nem áll függő módban, és a kérdés deiktikus elemei nem igazodnak a beszélő perspektívájához:

- (8) Es ... kerde ewtet [honnatt vallonk teget yo hews]

Az idézett eldöntendő kérdéseknek ugyanakkor a fele már a *ha* kötőszós beágyazott kérdés.

Az idézett kiegészítendő kérdések beágyazása csak a kései ősmagyar korban, majd a középmagyarban válik gyakorivá. A beágyazott kiegészítendő kérdések élén megjelenik a *hogy* kötőszó. Az eldöntendő kérdések *ha* kötőszavát *hogy ha*, majd *hogy* váltja fel.

4. A válaszkérdések és az eldöntendő kérdések rejtett propozíciók

Válaszkérdésekben Hintikka (1962), Karttunen (1977), Heim (1994), Dayal (1996), Beck and Rullmann (1999), Lahiri (2002), Spector and Egré (2015), Cremers (2016) és mások szerint szemantikai típusváltás, 'kérdésből propozíció' redukció történik. Ennek eszköze az ún. válaszoperátor. A kiegészítendő kérdések jelentését a kérdésre lehetséges válaszként szolgáló propozíciók halmaza alkotja. A válaszoperátor a lehetséges válaszok közül az igaz választ vagy válaszokat azonosítja. Az (1) alatti példában (*János tudta, hogy Mari kit hívott meg*) a kérdés jelentését a *Mari Pétert hívta meg, Mari Pált hívta meg; Mari Jánost hívta meg* propozíciók alkotják; a válaszoperátor e jelentést a *Mari Pétert hívta meg* propozícióra redukálja. Uegaki (2019) az érvelést megfordítva amellet érvel, hogy a válaszkérdésekben 'propozícióból kérdés' jellegű típusváltás történik egy Ident operátor alkalmazásával. Azaz, amennyiben János tudta, hogy Mari Pétert hívta meg, akkor tudta a választ arra a kérdésre, hogy Mari kit hívott meg.

Az eldöntendő kérdések Karttunen (1977) szerint szintén rejtett proposíciók. A *Vajon Mari főz-e* kérdés jelentését például a *Mari főz* és a *Mari nem főz* proposíciók alkotják; a választ a kettő közül az igaz proposíció adja meg.

A válaszkérdések és az idézett eldöntendő kérdések beágyazása azért volt lehetséges már a korai ómagyar korban, mert beágyazásuk lényegében kérdő modalitás nélküli proposíció-beágyazás volt, és ennek eszközei már a nyelvemlékes kor előtt kialakultak a magyarban.

Irodalom

Uegaki, W. 2019. The semantics of question-embedding predicates. *Language and Linguistics Compass* 2019; 13:e12308.

Vagy valami, vagy megy valahová: a *-hatlan* leíró és történeti szempontból

Fejes László

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

A *vízhatlan* szó nyelvújításkori mesterséges szóalkotás eredményének tűnik, elsőként egy magyar–német szótárból adatolt (Vörösmarty & Schedel 1838: 775). A fő egyértelműen a *víz* főnév, de a *-hatlan* státusza vitatható. Grétsy et al. (1985: 1033) szerint a *-hatlan* a *-hat* + *-atlan* képzők összerántásával jött létre. Ez a magyarázat plauzibilisnek tűnik, hiszen Vörösmarty & Schedel (1838) számos olyan *-hatlan*, *-hetlen* végű alakot tartalmaz, amelyet ma *-hatatlan*, *-hetetlen* végződésel használunk. Grétsy et al. (1985: 1033) is rámutat, hogy az ilyen alakok ma képzőösszerántás nélkül használatosak, és hogy az összevont alak ma már csak a *vízhatlan*-ban fordul elő. Szerintük a korábbi nyelvűvelő szakirodalom az ilyen alakokat az összerántás miatt hibáztatta, bár a *vízhatlan*ra vonatkozó nyelvűvelői kritikák (Zsigmondy 1872: 190; Freckay 1885: 169; Simonyi 1896: 39. Zolnai 1918: 76; Gárdonyi 1938: 360; Beke 1950: 153; Szyl 1951: 375; Beke 1952: 117; Ferenczy 1958: 9) konkrét érveket nem említenek. Mindazonáltal ezek szinte mindegyike igei tőhöz járul, és a *vízhatlan* (a Vörösmarty & Schedel 1838-ban szintén megjelenő *sebhetlen* mellett) kivételes abban a tekintetben, hogy a fő főnévi. A másik sajátossága az, hogy bár a *víz* fonológiai felépítését tekintve lehetne antiharmonikus fő is, a harmonizáló toldalékok elöl képzett változatát veszi fel, így a paradigmatisztikus uniformitás elve (Szigetvári et al. 2013: 245–248; Rebrus – Törkenczy 2021: 179–185), alapján a **vízhetlen* alakot várnánk. A képző akkor sem harmonizál, ha a fő kerekített elöl képzett magánhangzót tartalmaz (*tűzhatlan*, *lőhatlan*), ami felveti azt a lehetőséget, hogy nem is képzésről, hanem összetételtől van szó. Ezt erősíti meg az a megfigyelés is, hogy az „előtag” koordinálható (*víz- és gázhatlan*), ami a képzők esetében nem jellemző. A *-hatlan* besorolását azonban további jelenségek is bonyolítják.

Bár Papp (1969)-ben a *vízhatlan* az egyetlen *-hatlan* végű szó (*-hetlen* végű pedig egyáltalán nem szerepel), néhány további alak szótárakból is kimutatható: *gázhatlan*, *zsírhatlan*, *léghatlan*, *szélhatlan*, *porhatlan*. Korpuszok alapján azonban ezek meglehetősen ritkák, és a beszélők körében az elfogadhatóságuk megítélése nem egyértelmű. A korpuszok, illetve internetes keresés alapján további hasonló alakok is kimutathatók: *fényhatlan*, *gőzhatlan*, *hanghatlan*, *homokhatlan*, *izzadságghatlan*, *sárhatlan*, *verejtékhatlan*, *hideghatlan*, *télhatlan*, *mindenhatlan* stb. Bár az ilyen alakulatok száma is legfeljebb néhány tucatra tehető, a hapax legomenonok magas száma alapján a szóalkotásmódot produktívnak kell elismernünk.

Az előadás két kérdésre keresi a választ. 1. Milyen a *-hatlan* elem morfológiai státusza, ha egyáltalán meghatározható? 2. Milyen módon terjednek a *-hatlan* végű szavak?

Irodalom

Beke, Ödön. 1950. Egy kihálásra ítélt képző. *Magyar Nyelvőr* 74. 152–153.

B[eke], Ö[dön]. 1952. Lehet jól is írni magyarul. *Magyar Nyelvőr* 76. 116–117.

Ferenczy Géza. 1958. Arany János, nyelvünk bűvára és művelője II. *Magyar Nyelvőr* 82. 1–14.

Freckay, János. 1885. A mester-szótár. *Magyar Nyelvőr* 14. 167–170.

Gárdonyi, Géza. 1938. *Magyarul így!* Budapest: Dante Könyvkiadó.

Grétsy László – Ladó János – Tompa József. 1985. *-tlan*, *-tlen*; *-talan*, *-telen*. In Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I-zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Papp, Ferenc. 1969. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós 2021. Harmonic Uniformity and Hungarian front/back harmony. *Acta Linguistica Academica* 68, 1–2, 175–206.
<https://doi.org/10.1556/2062.2021.00475>
- Simonyi Zsigmond. 1896. Ajánlatos kifejezések. *Magyar Nyelvőr* 25: 37–38.
- Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós – Rebrus, Péter. 2013. Harmony that cannot be represented. In: Brandtler, Johan – Molnár, Valéria – Platczak, Christer (eds.) *Approaches to Hungarian 13: Papers from the 2011 Lund Conference*. 229–252. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Szyl Miklós. 1951. Azsájev új magyar kiadása. *Magyar Nyelvőr* 75. 374–375.
- Vörösmarty Mihály – Schedel Ferenc. 1838. *Magyar és német zsebszótár* 1–2. Buda: Magyar Tudós Társaság.
- Zolnai Gyula. 1918. A megbukott rayonirozás. *Magyar Nyelvőr* 47. 75–76.
- Zsigmondy Vilmos. 1872. Tapasztalataim az artézi szökőkutak forrása körül. *Magyar Nyelvőr* 1. 189–190.

Strukturális és szemantikai változások a frazeologizálódási folyamat során

Forgács Tamás

Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék

1. Tekintettel a konferencia ez évi központi témájára előadásomban olyan változásokat kívánok bemutatni, amelyek a szabad szószerkezetek állandósulása, azaz frazeológiai egységgé válása során nyomon követhetők. A folyamat természetesen sokkal összetettebb annál, hiszen egy előadás keretében minden ide tartozó fenomént be lehessen mutatni, de igyekszem minél több aspektusát röviden feltárni. A vizsgálat alapjául a frazeológiai egységek **tágabb definíciója** szolgál, azaz nem csak az idiomatikus egységeket veszem figyelembe, hanem a pusztá szerkezeti állandósulással létrejötteket is.

A frazeologizálódási folyamat összetettségét mutatja, hogy nem ismerünk olyan modellt, amely minden szempontból megnyugtatóan leírná az állandósult szókapcsolatok létrejöttét. Forgács 2021 is két német modellből igyekszik összegyűrni a folyamatban releváns elemeket. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy kiindulópontként elfogadhatjuk Barz 1985 felosztását, amely arra koncentrál, hogy a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza. Ebből következően létezik **primer frazeologizálódás**, ennek során korábban szabad szószerkezetek állandósulnak. Ez történhet pusztá szerkezeti rögzüléssel (kollokációk, ikerformulák, frazeológiai terminus technicusok stb.), illetve szabad szószerkezetek metaforizációja révén (szólások, átvitt értelmű közmondások stb.). Már korábban állandósult szókapcsolatok esetében előfordulhat emellett **szekunder frazeologizálódás** is: ennek során rögzült, de nem átvitt értelmű kifejezések szert tehetnek idiomatikus értelemre (pl. *bedobja a törölközőt, magasabbra teszi a lécet* stb.) vagy korábban létrejött kifejezések szerkezetileg módosulhatnak (pl. komponenscsere, betoldás vagy kontamináció révén (*tudja a dürgést* → *dörgést*; *vaj van a füle mögött* stb.)). Munske 1993 tipológiája eltér ettől, a szókapcsolatok motivációjára alapozódik, de típusai nagyrészt besorolhatók Barz kategóriáiba – egy kivétellel. Nem annyira gyakori, de kétségkívül létező típus a szituatívan motivált frazémaké, amelyek közé azok az elliptikus frazémák tartoznak, melyek megértéséhez egy bizonyos – a szókapcsolatban explicit módon ki nem fejezett – szituáció ismerete is szükséges (pl. *Kapsz egyet!*, *Jössz nekem eggyel.*).

Előadásom elsősorban ezen típusok kapcsán kíván rámutatni a frazeologizálódási folyamat-hoz kapcsolódó legfontosabb szerkezeti és jelentéstani változásokra.

2. A **primer frazeologizálódás** során megfigyelhető **strukturális változások** között a nem idiomatikus kifejezések esetében a legfontosabb a kifejezés alaki rögzülése, a benne szereplő elemek variabilitásának a csökkenése. A ném. *Zeter und Mordio schreien* 'nagy hangon kiabál vagy protestál' kifejezés például korábban *Zeter schreien/rufen*, *Mord und Zeter schreien* formákban is előfordult, ezek közül mára csupán a fenti forma használatos. A m. *törbe esik* szó-lásnak is voltak korábban *törbe(n) akad*, *ötlik*, *reked*, *hág* változatai is, mára csak egy maradt. Ugyanez történt a tranzitív értelmű *törbe(n) ejt vkit* fordulat esetében is, amelynek korábbi *tört hány*, *rak*, *von*, *vet vkinek* változatai szintén eltűntek a nyelvhasználatból.

Igen szembevetendő az alaki rögzülés az ún. páros frazeologizmusok esetében. Ezek a németben Modellbildung néven nevezett kapcsolatok kezdetben fordított sorrenddel is megtalálhatók (pl. ném. *hof unde hūs ~ hūs unde hof* → *Haus und Hof* 'ház és udvar, birtok', *dort unde hie ~ hie unde dort* → *hier und dort* 'itt-ott'; m. *talpátul fogva tetéig ~ tetédtől fogván talpadig* → *tetőtől talpig*, *mézzel és tejjel (folyó) ~ tejjel-mézzel (folyó)* stb.).

3. A **jelentés megváltozása** elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában érhető tetten. Ezek közé tartozik a komponensek szemantikai markereinek vagy a tematikus szerepeknek a megváltozása (pl. *az ujjá köré csavar vmit* → *vkít, hely(e)t ad vkinek* → *vminek*, *kiszúrja a*

szemét vkinek vmivel [konkrét → absztrakt értelem]), esetleg eltérő számú vonzat megjelenése a szabad és az állandósult szószerkezetben (pl. *beadja a kulcsot vkinek/vhová* → *beadja a kulcsot* 'meghal', *bedobja a törölközőt vhová* → *bedobja a törölközőt* 'felad vmilyen törekvést'). A konkrét jelentéstől az absztrakt jelentés kialakulásához vezető utat – a komponensek variabilitásának csökkenése mellett – gyakran még egyéb alaki változások is kísérik. Ide tartozik a **névelő- vagy a számhasználat** megváltozása, valamint a **birtokviszony felbomlása** is (pl. *a lapátra tesz vmit* → *lapátra tesz vkit, füleit hajtja vmire* → *fülét hajtja vmire*, illetve *vki szavát fogadja* → *szót fogad vkinek* stb.). Ezek akár kombinálódhatnak is, pl. *szemeit/szemét veti vmire* → *szemet vet vmire*). Ez utóbbi változások mögött feltehetően az húzódik meg, hogy csökken az érintett szerkezetek konkrétsága, s egy generalizált jelentés alakul ki, így a korábbi vonzatok már **igémódosítóként** vesznek részt a szerkezetek jelentésének létrehozásában.

4. Ami pedig a **szekunder frazeologizálódást** illeti, ott is igen színes a változások skálája. A teljesség igénye nélkül ide tartoznak olyan alaki változások, mint valamely **tagadó elem állandósulása** a szerkezetben (pl. *nem káptalan a feje, nem esett a feje lágyára*), a **komponensek számának változása** (kihagyás vagy betoldás, pl. *résen van a füle* → *résen van*, illetve *kutya baja* → *kutya baja, mint a szentesi halottnak*) vagy a **szerkezeti típus megváltozása** (szólásból közmondás, illetve közmondásból szólás, pl. *előre iszik a medve bőrére* ~ *Ne igyunk előre a medve bőrére, egy tálból cseresznyézik vkivel* ~ *Nem jó nagy urakkal cseresznyézni* stb.). Az alaki változások közé tartozik még egyes **komponensek cseréje** a variabilitás vagy a tabu-kerülés érdekében (pl. *Gyöngyöt ne szórj disznók elé!* ~ *Gyömbért disznóra ne vesztegess!* vagy *benne van a szarban* → *benne van a kakóban/szoaréban* stb.).

A már korábban létrejött frazeológiai egységek további változásai közé tartoznak még a már állandósult, de konkrét értelmű szókapcsolatok **átvitt értelművé válása** (pl. *neuralgikus pont, árnyékra vetődik, öngólt lő, keresztűz alá vesz* stb.), vagy az idiomatikus jelentésű fordulatok további jelentésének kialakulása, azaz poliszém frazeológiai kapcsolatok létrejötte (pl. *lábra áll* '1. <fekvőbeteg> meggyógyul; 2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap').

Irodalom

- Barz, Irmhild 1985. Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: Fleischer, Wolfgang (szerk.): *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.
- Forgács Tamás 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Munske, Horst Haider 1993. Wie entstehen Phraseologismen? In: Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim (szerk.): *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 481–516.

Egy gondolat bánt: engemet vagy engem?
Az egyes számú személyes névmások tárgyragos alakjai a korpuszok tükrében

Gugán Katalin
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

A személyes névmások tárgyragos alakjai számos nyelvtörténeti kérdést vetnek fel. Magyarázatra szorul, miért épülnek fel a harmadik személyű alakok teljesen másként, mint az első és második személyűek; milyen szerepet játszanak az utóbbiakban a birtokos személyjelek; miért opcionális az egyes szám első és második személyű alakjaiban a tárgyrag használata. Ez utóbbi különösen annak fényében figyelemre méltó, hogy egyes elképzelések szerint a magyar *-t* tárgyrag éppen a személyes névmási paradigmából kiindulva vált a tárgy általános jelölőjévé. Jelen előadás az utóbbi kérdés szűkebb részére összpontosít: arra, mit árulnak el a korpuszadatok a *-t* tárgyrag történetéről az egyes számú alakokban.

A kérdés háttérében két megközelítés áll. Az egyiket Sipos (1991) foglalja össze: eszerint a tárgyrag a harmadik személyű, a főnevekkel megegyező felépítésű alakokból indult terjedésnek a személyes névmások körében. A *-t* használata előbb a többes számú, majd az egyes számú alakokra is kiterjedt, utóbbiakban azonban sosem vált kötelezővé. Más megközelítést alkalmaz Rákosi (2025), akinek fókuszában az első és második személyű személyes és visszaható névmások állnak. Feltételezése szerint ezek eredetileg valódi birtokos szerkezetek voltak (bennük egy valamikori névszói tövel mint birtokkal), a tárgyrag használata pedig Rákosi szerint a névmás grammatikalizáltságával fordítottan arányos: minél inkább elhomályosult az eredeti birtokviszony, annál ritkább a *-t*, mivel a birtokos személyrag maga exaptálódik tárgyjelölővé. A személyes névmások járnak e folyamat élén, amit az is jelez, hogy a korpuszadatok szerint az ómagyar kortól folyamatosan csökken a tárgyragos alakok aránya.

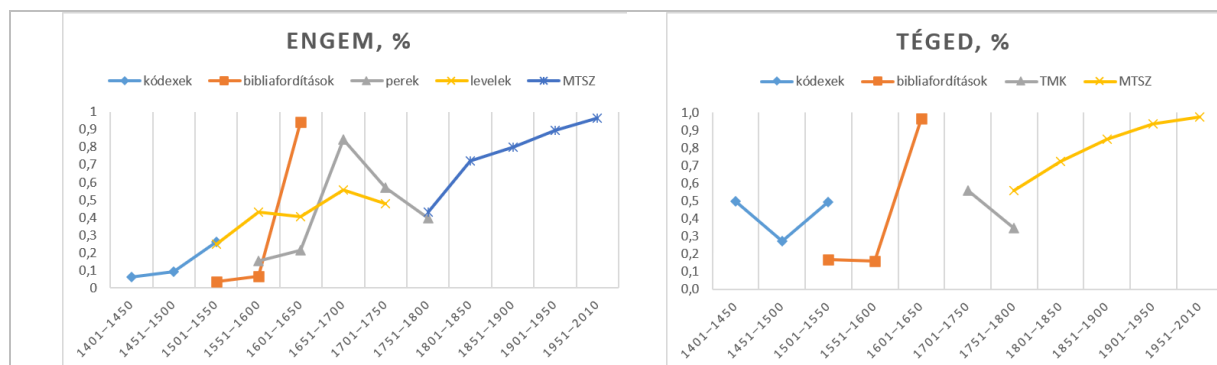
Jelen dolgozat variacionista megközelítésű, így azokra a személyes névmásokra összpontosít, melyek felépítése a dokumentált korszakok során változott, azaz történetük az alakváltozatok eloszlását vizsgálva leírható. Az egyes számú alakok esetében kétféle variáció figyelhető meg: az első és második személyű alakokban a korábban kifejtett háttérű tárgyragos és ragtalan alakoké (*engemet* : *engem*, *tégedet* : *téged*). A harmadik személyű alakok esetében a tárgyrag kétszeres, ill. egyszeres használata a vizsgált változó (*őt*et : *őt*). A vizsgálat négy korpuszon alapul: az MGTSZ projekt által épített nyelvtörténeti korpusz kódex-, ill. bibliakorpuszán (a kódexek esetében a normalizált szöveggel is rendelkező kódexek alcsoportján belül), a TMK-n és az MTSZ-en, a vizsgált független változók pedig az alperiódus, a regiszter és – amennyiben ez lehetséges – az egyén.

Az alábbi táblázat a vizsgálható adatmennyiséget összegzi. Szembeötlő különbség, hogy a bibliák és a kódexek szövegében lényegesen gyakoribbak a tárgyi személyes névmások, mint a TMK és az MTSZ szövegeiben.¹ Ennek háttérében feltehetően az egyik fő tényező az, hogy az előbbiek fordított szövegek, míg az utóbbiak vagy egyáltalán, vagy nagyrészt nem azok. Az előbbiek feltehetően interferenciajelenséggént ritkábban élnek a névmásejtés lehetőségével.

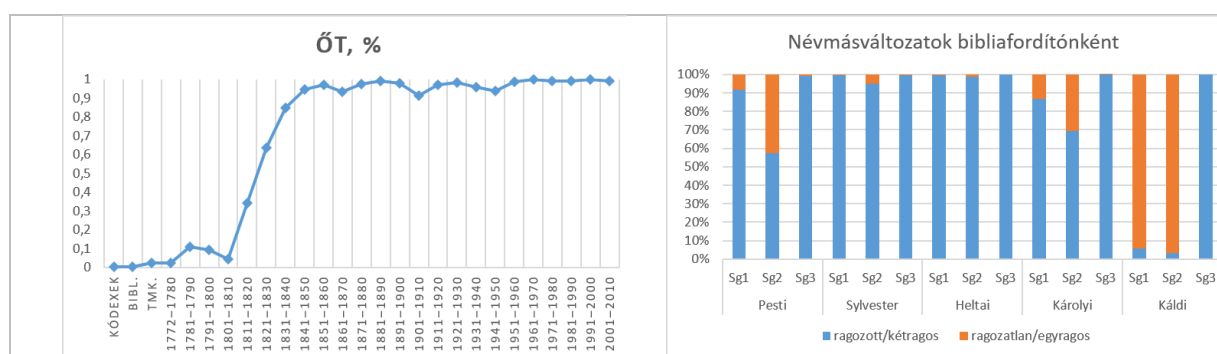
	engem(et)	rel. gyak.	téged(et)	rel.gyak.	őt(et)	rel. gyak.	össz. szószám
kódexek	1193	27,47	761	17,52	2618	60,29	434269
bibliák	1525	21,26	687	9,58	3462	48,26	717322
TMK	675	6,07	109	0,98	634	5,70	1112000
MTSZ	10420	3,47	3568	1,19	14550	4,85	30000000

¹ A relatív gyakoriság oszlopa a tízezer szóra vetített gyakoriságot mutatja.

Egymás mellé helyezve először az első és második személyű alakokat, leginkább az látszik, hogy csak a 19. századtól rajzolódik ki egy világos mintázat: a ragtalan alakok folyamatos térnyerése. Előtte csak a már Sipos által is, Rákosi által is jelzett aszimmetria látszik: a második személyű alakok esetében rendre nagyobb a ragtalan alakok részesedése, mint az első személyben, de a változatok aránya fluktuál.

Két irányba is érdemes kitekinteni. Az egyik irány a harmadik személy által mutatott változás. Míg a korai ómagyar szövegekben ez rendre egy tárgyragot visel (igaz, ez mindössze nyolc előfordulást jelent az adatok csekély száma miatt), a kései ómagyarban, a középmagyarban és a korai újmagyarban szinte kizárólagos az *őtet* használata. Radikális változás a 19. század során zajlik: az *őtet* pár évtized alatt átadja helyét az *őt*-nek.

A másik irány az egyéni használati minta jelensége. Ezt egyelőre a bibliafordítások alapján lehet illusztrálni: az *őt* fordítás három típust rajzol ki. Az elsőben (Sylvester, Heltai) következatosan tárgyragot visel mindhárom névmás (*engemet*, *tégedet*, *őtet*). A második (Pesti, Károlyi) tükrözi a köznyelvi használatot: az *őtet* általános, az első és második személyű alakok ragos és ragtalan alakja pedig váltakozik (ezen belül rendre nagyobb arányú a ragtalan változat használata a második személyben, mint az elsőben). A harmadikra (Káldi) az *engem-téged-őtet* sorozat használata jellemző, azaz az első két személyen nincs rag (viszont minden alak kétszótagos).

A kirajzolódó használati minták alapján az alakváltozatok Sipos-féle megközelítése tűnik valószínűbbnek. A *-t* tárgyrag duplázott használata a harmadik személyű alakokon feltehetően viszonylag rövid idő alatt terjed el, és ugyancsak rövid idő alatt tűnik el néhány évszázaddal később; mint tárgyjelölő bizonyára redundáns volt. Az első és második személyű alakok esetében éppúgy van analógia a ragos, mint a ragtalan használatra. A ragos alakok újmagyar kori visszaszorulása valószínűleg független a névmás morfológiai szerkezetétől, és feltehetően összefüggésben van a harmadik személyben megfigyelhető, ugyanekkor játszódó változással; ebben az időszakban már hathatott a nyelvi norma is. Az előadás kitér arra is, hogy tekinthető-e birtokos személyjelek exaptációjának az *engem*, *téged* tárgyi funkcióban történő használata.

Irodalom

Rákosi György 2025. Accusative case, possessive structure and grammaticalization: reflexives and object pronouns in Hungarian. JUL 4: 79–114.

Sipos Pál 1991. A névmások. In: TNyt. I. 363–367.

Újabb keletkezésű idegen eredetű igéink igekötőzési mintázatai korpuszalapú megközelítésben

Kocsis Ágnes

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Napjainkban egyre rohamosabb ütemben épülnek be angol eredetű szavak a magyar nyelvhasználók mindennapi szóincsébe (vö. Sólyom 2019, 2025). Ezekről a jövevényszavakról elmondható, hogy általában a magyar nyelvhasználatba történő integráció különböző fokán állnak. Ezt jelzi többek között ejtismódjuk, toldalékolhatóságuk és írásmódjuk is. Míg egy részük többnyire igazodott a magyar kiejtéshez és írásmódhoz (pl. *lájkol* 'közösségi médián kedvel', *gugliz* 'a Google internetes keresőrendszerben keres'), addig mások az angol szótövet megtartják, de már magyar toldalékokat kapnak, és szinte mindig angolos írásmóddal jelennek meg (pl. *yappel* 'fecseg', *crushol* 'vonzódik valakihez', *ghostol* 'eltűnik az online beszélgetésből', *rizzel* 'sikeresen elcsábít, lenyűgöz'). Az ilyen módon toldalékolt igékhez gyakran igekötő is kapcsolódik (pl. *kighostol*, *berizzel*).

Ezeknek a neologizmusoknak egy része az interneten, a közösségi média felületein és fórumokon jelenik meg először, és innen terjednek tovább a nyelvhasználat szélesebb rétegeibe. Bár az interneten könnyen hozzáférhetőnek tűnnek ezek a nyelvi adatok, vizsgálatuk során több problémába is ütközhet a kutató. A legnagyobb kihívást ezeknek a kifejezéseknek a gyors ki- és átalakulása jelenti. A mai magyar nyelvű reprezentatív korpuszok (pl. MNSZ2) nem tudnak lépést tartani ilyen gyors változásokkal, így a neologizmusok csak kis mértékben vagy egyáltalán nem jelennek meg bennük (Ladányi 2012: 81). Gyakran a megfelelő nyelvi adatok kinyerése is akadályokba ütközik a különböző közösségimédia-platformok adatvédelmi szabályzatai miatt, így sokszor csak kisebb mintákat vizsgálhatunk.

Az előadásban bemutatott kutatás célja kettős. Egyrészt a legújabbban, a közösségi médián és fórumokon kialakuló idegen eredetű szavak vizsgálatához alkalmas elemzett korpuszt állít fel. Másrészt ezen a korpuszon azt vizsgálja, hogy a legújabb jövevényigéinkhez milyen mintázatokban kapcsolódhatnak igekötők.

A vizsgálati korpusz anyaga egy a közösségi média és a fórumok között elhelyezkedő platformról, a *Redditről* származik. A korpusz 2020 és 2026 között keletkezett magyar nyelvű hozzászólásokat tartalmaz. Ezeket a nyelvi adatokat az *Arctic Shift* webarchívumból (W1) nyertem ki, majd a *HuSpaCy* (W2) nyelvi elemző segítségével elemeztem. Az igekötős kapcsolatokat a morfoszintaktikai elemzésre épülő külön annotációs réteggel jelöltem, amely a kapcsolat típusát (elváló, kapcsolt, illetve megszakított szórendű szerkezet), az igekötőt és az egyesített lemmát is rögzíti. Az így azonosított kapcsolatokat a *PrevLex* igekötőségi-adatbázisával (Kalivoda 2019; W3) vettem egybe, így a korpuszban közvetlenül lekérdezhetők az abban nem adatolt, feltehetően újszerű igekötős kapcsolatok. Ezt követően a nyelvileg elemzett anyagot a *NoSketch Engine* (W4) korpuszlekérdező szoftver segítségével vizsgáltam.

A korpuszelemzéses vizsgálat funkcionális kognitív szemléletű (Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2017), arra keresi a választ, hogy mely újabb angol eredetű igékhez kapcsolódhatnak magyar igekötők, illetve ezek az igék és igekötők milyen konstrukciókban kapcsolódhatnak egymással. Az igekötők produktív kapcsolódási mintázatai behatóbban kutatott terület (többek között Ladányi 2000, 2012; Kalivoda 2021). Funkcionális kognitív keretben az igekötő + ige típusú konstrukciós sémák leírására is több munka vállalkozott (pl. Tolcsvai Nagy 2013, 2021). Jelen kutatás ezekre az előzményekre építve egy kevésbé kutatott területet vizsgál, az igekötők

idegen eredetű szavakhoz való kapcsolódását. A konstrukciók újszerűsége miatt nem áll rendelkezésünkre nagy mennyiségű adat, ezért a kutatás nem arra vállalkozik, hogy átfogó modelljét állítsa fel az igekötő + újszerű ige kapcsolódási mintázatoknak, hanem a meglévő adatkészletet elemzi, és lefekteti az alapjait egy későbbi kiterjedtebb vizsgálatnak.

Irodalom

- Kalivoda Ágnes 2019. Véges erőforrás végtelen sok igekötős ígére. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.) *XV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Informatikai Intézet. 331–344.
- Kalivoda Ágnes 2021. Az igekötők produktív kapcsolódási mintái. *Argumentum* 17 (2021): 56–82. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
<http://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/4>
- Ladányi Mária 2000. Productivity as a sign of category change: The case of Hungarian verbal prefixes. In: Dressler, Wolfgang U. – Pfeiffer, Oskar E. – Pöchtrager, Markus – Rennison, John R. (eds.): *Morphological analysis in comparison*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 113–141.
- Ladányi Mária 2012. Igekötős igeik kapcsolódási mintázatai. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE BTK. 71–84.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Sólyom Réka 2019. Mai magyar neologizmusok a nyelvi változás folyamatában: elemzési lehetőségek. *Magyar Nyelv* 115/1: 21–35.
- Sólyom Réka 2025. A neologizmusokról emberi és gépi logikával. *Porta Lingua* 2025 (2): 97–105. <http://doi.org/10.48040/PL.2025.2.10>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. A *fel* igekötős igeik konstrukciói. Kognitív szemantikai elemzés. *Argumentum* 17 (2021): 418–436. <http://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/21>
- W1 = <https://arctic-shift.photon-reddit.com/>
- W2 = <https://huspacy.github.io/>
- W3 = <https://github.com/kagnes/prevlex>
- W4 = <https://www.sketchengine.eu/nosketch-engine/>

A kül- és belviszonyragok használatának nehézségei a településnevekben – pilotkutatás a nyelvi reflexiók tükrében

Ludányi Zsófia^{1,2} – Kozma Judit²

¹Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ²ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

A magyar nyelvben számos olyan jelenség létezik, amely nem csupán a magyart idegen nyelvként tanulók, hanem a magyar anyanyelvi beszélők számára is bizonytalanságot okoz, akár explicit reflexiót is kiváltva. Előadásunkban a nyelvmenedzselés-elmélet (Jernudd–Neustupný 1987) terminológiáját követve minden, a beszélőből, a beszédpartnerből vagy egy külső szemlélőből reflexiót kiváltó nyelvi jelenséget nyelvi problémának nevezünk (Ludányi et al. 2022).

A Nyelvtudományi Kutatóközpont nyelvi közönségszolgálatához érkező megkeresések között visszatérő kérdéstípusnak számít a helységnevek toldalékolása. Ezen belül is az egyik legtipikusabb az a kérdés, hogy melyek azok a helynevek, amelyek külviszonyragot (*-n/-on/-en/-ön*), és melyek azok, amelyek belviszonyragot (*-ban/-ben*) kapnak (Kozma–Ludányi–Jakab 2026).

Annak ellenére, hogy a helységnevek ragozása a magyar nyelv egyik legösszetettebb területe, a szakirodalom mennyisége és a tárgyalás mélysége nincs összhangban a probléma nehézségével (Bartha 1997, Zimányi 1998, Paróczai 2007, Balogh 2022). Bár a magyar helynévkutatás eredményeiről átfogó tudománytörténeti szintézis is rendelkezésre áll (Hoffmann 2003), a teljes településnév-rendszer toldalékolási kérdéseit lefedő, átfogó kutatás eddig nem született. A szakirodalomban a szerzők többnyire csak rövid problémafelvetést, összefoglalást adnak (pl. Wagner 1955, Sámson 1963, Tompa 1980, Kiss 1985, Juhász 1988: 34–36), illetve egy-egy szűkebb névanyagra vagy meghatározott régióra korlátozzák elemzésüket (Sámson 1963, Szabó 1981, Kiss 1985, Vörös 1985, Paróczai 2007, Balogh 2022). Emellett a téma a magyart idegen nyelvként tárgyaló leíró nyelvtanokban is megjelenik (Hegedűs 2004, H. Varga 2018). A kérdéskör vizsgálata azért is időszerű, mert a szociolingvisztikai kutatások szerint a helynévragozásban tapasztalható nagyfokú ingadozás nem csupán a rendszer labilitását jelzi, hanem egyben egy folyamatban lévő nyelvi változás indikátora is lehet (Szabó 1970, Bartha 1997).

A tervezett kutatás célja a helységnév-toldalékolás során jelentkező beszélői reflexiók feltárása. Az előadás központi kérdése, hogy a beszélők a helységnevek ún. „bizonytalansági sávjában” (Kiss 1985) milyen tudatosított tényezőket neveznek meg a ragválasztásukat befolyásoló döntő szempontként (pl. a név fonológiai felépítését vagy a település ismertségét). Ez a megközelítés rávilágíthat arra, hogy a nyelvhasználók miként kísérlik meg rendszerré szervezni a helynévragozás összetett és gyakran ingadozó szabályszerűségeit. A kutatás így arra is választ keres, hogy a beszélők miként élik meg és értelmezik azt a természetes nyelvi változást, amelynek során bizonyos tradicionális formák visszaszorulnak, míg más típusok terjedni kezdenek.

A kutatás Bartha (1997), Zimányi (1998) és Balogh (2022) vizsgálatait alapul véve online kérdőíves adatgyűjtést alkalmaz. Az adatfelvétel rugalmas keretek között zajlik: az elsődleges cél a könnyebb elérhetőség miatt legalább 50 egyetemi hallgató bevonása, de a vizsgálat nyitottsága révén a minta egyéb csoportok önkéntes csatlakozásával folyamatosan bővíthet. A szöveges reflexiók feldolgozását korszerű, mesterségesintelligencia-alapú kutatástámogató eszközzel (NotebookLM) is segítjük, amely a kategóriaajavaslatozások kidolgozásával támogatja a nyelvhasználói reflexiók kategorizálását.

Az előadásban a kutatás első lépéseként elvégzett előzetes felmérés eredményeit ismertetjük, amelyek megalapozzák a téma későbbi, tágabb kontextusú elemzését. Bár a vizsgálat távlati céljai között szerepel a lakóhely és a raghasználat közötti statisztikai összefüggések későbbi számszerűsítése is, az előadásban a hangsúlyt elsősorban a kvalitatív adatokra, a beszélői indoklások típusaira helyezzük.

A kutatás révén árnyaltabb képet kaphatunk a helynévragozást irányító beszélői reflexiókról, attitűdökről. Az így nyert tapasztalatok közvetlenül hasznosíthatók a nyelvi tanácsadásban és a nyelvoktatásban is.

Irodalom

- Balogh Roland József 2022. A magyarországi településnevek helyhatározós ragozásának vizsgálati lehetőségeihez. In: Heller Kata – Steiner Ildikó (szerk.): *Az alkalmazott nyelvészet esernyője alatt. Hallgatói tanulmányok*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 188–199.
- Bartha Csilla 1997. Helységneveink ragozása határainkon innen és túl. *Hungarológia* 9: 179–193.
- Hegedüs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 159–160.
- Hoffmann István 2003. Magyar helynévkutatás 1958–2002. *A Magyar Névtárhívatal Kiadványai* 7.
- Jernudd, Björn H. – Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? In: Laforge, Lorne (ed.): *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Les Press de L'Université Laval. Québec. 69–84.
- Juhász Dezső 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi Értekezések* 126.
- Kiss Jenő 1985. Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 109/1: 88–91.
- Kozma Judit – Ludányi Zsófia – Jakab Dorottya 2026. Morphological variations in Hungarian proper names on the basis of inquiries received by the Language Consulting Service. *Acta Onomastica* 67/1: 170–193. <https://doi.org/10.58756/a1678411>
- Ludányi Zsófia – Domonkosi Ágnes – Kocsis Ágnes – Jakab Dorottya 2022. A nyelvi menedzselés szemlélete és a nyelvi tanácsadás. In: Deme Andrea – Kuna Ágnes (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásainak területéről*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 73–107.
- Paróczai Bernadett 2007. *Határozóragos helységnevek a nyelvhasználatban*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem. Debrecen. https://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozat/1579/paroczai_b_1579.pdf
- Sámson Edgár 1963. Helyneveink ragozásához. *Magyar Nyelv* 59: 336–337.
- Szabó Géza 1970. Helységnévi alapszavú helyhatározóink alaktani, jelentéstani és szintaktikai vizsgálatához. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 116–121.
- Szabó Géza 1981. A helységnevek ragozásának nyelvföldrajzi és nyelvészeti kérdése. In: Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 160: 137–139.
- Tompa József 1980a. Földrajzi nevek helyhatározói ragjai. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 675–677.
- H. Varga Márta 2018. A helyviszonyok nyelvi kifejezőeszközei. In H. Varga Márta (szerk.): *Segédlet nyelvi formák és grammatikai funkciók tanulmányozásához*. Károli Gáspár Református Egyetem. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 11–19.
- Vörös Ottó 1985. A Zala völgyi Órség egyetemű helyneveinek hová? kérdésre felelő helyhatározó alakjaihoz. In: Békési Imre (szerk.): *Név és névkutatás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 170. 103–109.
- Wagner József 1955. Néhány megjegyzés a helységnevek helyhatározó ragjai dolgában. *Magyar Nyelvőr* 79/1: 66–67.
- Zimányi Árpád 1998. A helynevek toldalékolásáról – egy felmérés tükrében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. Nova series tom. XXIV. 94–112.

Az illabiális *á* társadalmi jelentése és fonológiai státusa a magyar filmhíradók korpuszában

Markó Alexandra^{1,2} – Nemesi Attila László³

¹ NBSZ Szakértői Intézet, ² MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport,

³ PPKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék

Előadásunk a magyar filmhíradók hangzó korpuszán vizsgálja az illabiális *á* hang előfordulásának mintázatait a kezdetektől (1931. szeptember vége) 1991-ig. A kutatás középpontjában annak feltárása áll, hogy az *á* milyen lexémákban, mennyire következetesen, beszélőtől és beszélői szerepektől függően, milyen változási dinamikával, illetőleg milyen társadalmi és kontextuális tényezők hatására érhető tetten ebben a különleges korpuszban, amelynek nyelvészeti jelentőségére Gocsál (2024) is rámutatott. A filmhíradók intézményesített médiabeszéde nézetünk szerint különösen alkalmas annak vizsgálatára, hogyan válik egy fonetikai változó társadalmi és stílusos jelentések hordozójává.

A kutatás egyik elméleti keretét a szociolingvisztika harmadik hulláma, a szociofonetika és szociopragmatika metszéspontján létrejött társadalmi jelentéseméletek adják. Silverstein (2003) indexikális rendről alkotott modellje szerint a nyelvi változók társadalmi jelentései különböző ideológiai és stílusos szinteken szerveződnek, Acton és Hunt (2025) pragmatikai megközelítése pedig arra mutat rá, hogy a variánsok jelentése nem pusztán a „változó” szintjén ragadható meg: az egyes változatok önálló társadalmi és interakciós értékkel rendelkezhetnek, amelyek a lehetséges alternatívákhoz képest válnak értelmezhetővé. Ebből a perspektívából az illabiális *á* nem egyszerű hangtani variánsként, hanem társadalmi jelentéshordozóként, média-stílus-jelölőként és benyomáskeltési eszközként is vizsgálható, amely intézményes személyiségek („perszónák”) és beszélői szerepek konstruálásában is részt vehet.

A pragmatikai orientáció szempontjából különösen fontos, hogy a társadalmi jelentés nem kizárólag stabil indexikus társításként, hanem pragmatikai elvekre visszavezethető inferenciális folyamatként is felfogható. Terkourafi (2026) szerint a társadalmi jelentés a hallgatói következtetések és az alternatív nyelvi lehetőségek viszonyában jön létre, Acton (2022) pedig hangsúlyozza, hogy a szociofonetikailag hordozott jelentések gyakran nem explicit beszélői szándékból, hanem a hallgató által tulajdonított társadalmi értékekből erednek. Vizsgálatunk ezért arra is rákérdez, hogy az *á* milyen pragmatikai kontextusokban válik feltűnővé, milyen beszélői attitűdöket vagy intézményes szerepeket indexálhat, illetve hogyan járulhat hozzá a filmhíradók autoritativ és stilizált hangzásvilágának létrehozásához. A kutatás a pragmatika és a szociofonetikai variációkutatás eddig alig kutatott határterülete, a pragmafonetika felé irányítja a figyelmet.

Emellett az adatok kapcsán az *á* fonológiai státusa is felvet kérdéseket. Az *á*-t a magyar magánhangzókészletben marginális fonémának tartják (vö. pl. Nádasdy–Siptár 1989, Keresztes 1993). Azok a szegmentumok tartoznak a marginális fonémák körébe, amelyek ritkán állnak szemben más fonémával egy adott nyelvben; gyakran szabad variációban állnak bizonyos centrális fonémákkal; illetve néhány marginális fonéma csak onomatopoetikus vagy jövevényszavakban fordul elő (Fejes 2026).

Az eddigi elemzés alapján az alábbiak fogalmazhatók meg.

Az *abszolút(e)* szó 56 előfordulást számlál a korpuszban 1932 és 1991 között. Az 1960-as évek közepéig 16 alkalommal fordul elő a filmhíradókban, ezek közül nagyjából fele-fele arányban realizálódik a szókezdő magánhangzó illabiálisként és labiálisként. Ebben az időszakban kétszer szerepel ’egyáltalán’ jelentésben (*abszolúte nem, abszolút semmi*), mindkét alkalommal illabiálisan. Egy esetben jelentkezik tudományos hírben (*abszolút pontosan*) labiálisan, a további 13 eset valamilyen VERSENYRŐL (ideértve a parlamenti választást is) szóló híradásban jelenik meg (*abszolút győztes/bajnok, rekord, többség*), 5-ször illabiálisan, 8-szor labiálisan. Az

ezt követő időszakra a labiális ejtés egyeduralma jellemző, egyetlen kivétel ez alól egy 1982-es kulturális híradás, amelyben Antal Imre mint műsorvezető-riporter két alkalommal ejti a szót illabiális kezdő magánhangzóval (*abszolút* [...] *tudás*; *abszolút szakember*), amit pragmatikai motivációjának tarthatunk.

A *parlament* és a *parlament*er szavak vizsgálatát eddig az 1933 és 1975 közötti időintervallumban végeztük el. A 354 *parlament* és a 21 *parlament*er – az *abszolúthoz* hasonlóan – az 1960-as évekig mutat variabilitást az első két szótag magánhangzóinak minőségét tekintve, ezt követően csak a labiális ejtés fordul elő.

Az *akadémia* szó *á*-s ejtésére a korpuszban az áttekintett időszakban (1938 és 1955 között) 185 *akadémia*- és *akadémikus*-előfordulás között csak 5 adatot találtunk. Ugyanakkor az *á*-ejtés *a*-val szembeni dominanciáját mutatja az *ars poetica* (1960 és 1990 között 10 előfordulásból 9 kezdő hangzója illabiális), az *artézi* (az 1936 és 1981 közötti 12 előfordulásból 10 illabiális magánhangzóval kezdődik), a *bravó* (1932 és 1988 között 20 előfordulást találtunk, közülük 17-ben illabiális magánhangzó szerepel az első szótagban), a *pardon* (12 előfordulás van a korpuszban 1936 és 1991 között, ebből 10 első szótagi *á*-t tartalmaz), valamint a *madame* (mind a 8 előfordulásban *á*-k szerepelnek 1936 és 1978 között). Amikor a *Bravó* szó mint újság cím jelenik meg egy hírszövegben (1983), az első szótagi magánhangzója inkább hosszú *á*-nak, mint rövid *á*-nak hangzik, így jelölve a funkciókülönbséget.

Tekintettel arra, hogy a filmhíradók bemondóinak a körében elvárás volt, hogy az idegen szavakat (közneveket) a magyar nyelv hangkészletével ejtsék (vö. pl. Csók 1967), e szavak nagyarányú *á*-s ejtése arra utal, hogy ezekben a lexémákban ez a változat tűnhetett a természetesebbnek, a kevésbé jelöltnek. Ez érv lehet az *á* (marginális) fonéma státusa mellett ezekben az esetekben, míg az *akadémia*, az *abszolút* vagy a *parlament(er)* *a*-inak illabiális ejtése inkább pragmatikai motivációjának tűnik az eddig feldolgozott adatok alapján.

A további adatfeldolgozás reményeink szerint kirajzol olyan mintázatokat, amelyek alapján általánosabb következtetések is levonhatók.

Irodalom

- Acton, Eric K. 2022. Sociophonetics, semantics, and intention. *Journal of Linguistics* 58: 465–494. <https://doi.org/10.1017/S0022226721000475>
- Acton, Eric K. – Hunt, Matthew 2025. Pragmatic alternatives and social meaning. *Journal of Pragmatics* 243: 42–52. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2025.05.001>
- Csók Pál 1967. Az idegen szavak és nevek ejtése. In: Grétsy László – Szathmári István (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga*. Budapest: Tankönyvkiadó. 210–213.
- Fejes, László 2026. How to be a marginal phoneme. *Acta Linguistica Academica* 73(2). 246–266. <https://doi.org/10.1556/2062.2025.01001>
- Gocsál, Ákos 2024. Voices of the past: Research into old Hungarian newsreels. In: Bóna, Judit (szerk.): *HSCR 2024. Proceedings of the Sixth International Workshop on the History of Speech Communication Research*. Budapest, September 20–21, 2024. Dresden: TUDpress. 136–145. https://www.isca-archive.org/hscr_2024/gocsal24_hscr.pdf
- Keresztes László 1993. Új magánhangzó-fonémák a magyarban? *Hungarologische Beiträge* 1. 45–51.
- Nádasdy, Ádám – Siptár, Péter 1989. Issues in Hungarian phonology: Preliminary queries to a new project. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 3–27.
- Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229. [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(03\)00013-2](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00013-2)
- Terkourafi, Marina 2026. The meanings of social meaning. *Journal of Pragmatics* 253: 16–26. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2025.12.005>

A felső nyelvválású magánhangzók hosszúságáról dialektológiai és történeti fonológiai megközelítésben

Oszkó Beatrix^{1,2} – Várnai Zsuzsa¹ – Vargha Fruzsina Sára¹

¹ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, ²Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és
Irodalom Tanszék

A helyesírási szabályzatok kezdettől megkülönböztetnek ugyan hosszú és rövid felső nyelvválású magánhangzókat, a hosszú alakok írásban való jelölését azonban ajánlasként fogalmazzák meg, egészen 1950-ig. Az 1950-es és 1954-es helyesírási szabályozás (AkH. 1950, AkH. 1954) már a nyelvi homogenizációt célzó szemléletet tükrözi: a szavak írásmódjánál egyváltoztatúságra, szigorú szabályozásra törekszik, és kötelezően előírja, hogy mikor kell a felső nyelvválású magánhangzókat hosszú ékezzel írni. A szabályzat készítői az írásban rögzített alakokat kiejtési mintának is szánják, miközben tisztában vannak azzal, hogy a felső nyelvválású magánhangzók tekintetében az írásmódhoz nem kapcsolódik valós beszélői gyakorlat: „El kell azonban ismernünk, hogy ez az írásmód korántsem teljesen fonetikus, hiszen aligha van olyan nyelvjárási vagy köznyelvi beszélő, akinek kiejtése megegyeznék vele [...] De ismervé az írás nagy kiejtésformáló erejét, valószínűnek látszik, hogy az *í, ú, ű* írásmódja egyre inkább valódi fonetikai írásmóddá fog válni” (Benkő 1955: 42). A hosszú *í, ú, ű* használatában való bizonytalanság (az *ly* mellett) ma is általános forrása az iskolai dolgozatok helyesírási hibáinak, miközben rendszeresen szerepel középiskolai felvételik kérdéseiben.

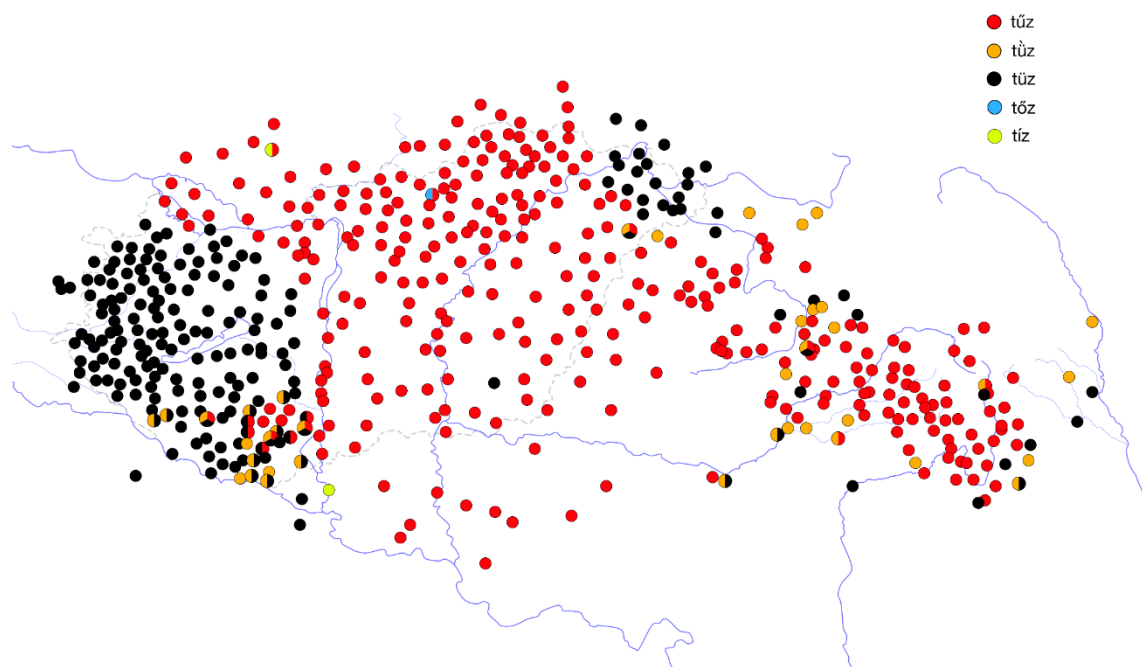
Előadásunkban nyelvföldrajzi térképek és történeti adatok segítségével arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk az *í, ú, ű* hangok ejtésének térbeli vonatkozásait és a mögöttük rejlő történeti folyamatokat.

A magánhangzó-hosszúság kialakulásának több forrása is volt a magyarban (pl. kettőshangzók monoftongizálódása; pótlónyúlás a tővégi magánhangzó lekopása vagy a kétnyíltszótagos tendencia következtében). Már az ősmagyar korban keletkeztek hosszú magánhangzók, majd a korszakban lezajlott változások eredményeképpen az ómagyar kor végére alakult ki a teljes magánhangzó-rendszeren érvényesülő hosszúsági oppozíció. A középső és alsó nyelvválású szóvégi magánhangzók időtartamát illetően egybehangzóak a szakirodalomban található vélemények (pl. E. Abaffy 2003, Gerstner 2018: 123, 128), míg a felső nyelvválásúak esetében egyes szerzők felteszik, hogy a ma hosszú magánhangzókat nem ismerő dunántúli területeken (pl. *tűz, viz, kut*) nem rövidülés történt, hanem ezek a nyelvjárások az eredetileg is rövid területi változatokat őrzik (vö. E. Abaffy 1974: 438).

A felső nyelvválású magánhangzók időtartamának térbeli változatosságát A magyar nyelvjárások atlasza (Deme–Imre: 1968–1977) és A romániai magyar nyelvjárások atlasza (Murádin–Juhász: 1995–2010) integrált térképlapjai alapján vizsgálhatjuk a teljes nyelvterületen. A nyelvjárási térképek alapján a következő megállapításokat tehetjük: 1. a Duna vonalától nyugatra és az északkeleti nyelvjárásokban általában nem jellemző a hosszú felső nyelvválású magánhangzók ejtése; 2. a szótagi pozíció meghatározó, vagyis a hosszú ejtémód hangsúlyos szótagban a leggyakoribb, szó végén csak a nyelvterület középső és északi részén jellemző; 3. az egyes lexémák között jelentős különbségek is lehetnek a hosszú, illetve rövid változat térbeli elterjedtségében.

Nyelvemlékeinkben a hosszúság jelölése eleinte elszórt és bizonytalan volt. Következetes jelölésre törekedtek a XVI. századi nyomtatványok (Sylvester, Dévai Bíró, majd a későbbi bibliafordítások), és a XVIII. század elejére válik egyre gyakoribbá a hosszúság szisztematikus jelölése (Korompay 2003, TMK).

A nyelvföldrajzi adatok alapján kimondható, hogy a nyelvterület egészen nem volt és ma sem jellemző általánosan a hosszú felső nyelvállású magánhangzók használata. Ezt az állítást a XVI. századtól kezdve egyre gyarapodó számú nyelvtörténeti adattal is alá tudjuk támasztani.

1. ábra A tűz magánhangzójának időtartama (pótlónyúlás a tövégi V lekopása nyomán)

Irodalom

- AkH. 1950. A magyar helyesírás szabályai. 9. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1950.
- AkH. 1954. A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.
- E. Abaffy Erzsébet 1974. Szóvégrendszerünk az ő- és ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 80: 430–440.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 301–351.
- Benkő Loránd 1955. A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód. In: Benkő Loránd (szerk.): *Helyesírásunk időszervi kérdései*. NytudÉrt. 4. Budapest: Akadémiai Kiadó. 33–46.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2012. Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>
- Gerstner Károly 2018. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss Katalin – Bácskai-Atkari Júlia – Blaho Sylvia – Dékány Éva – Egedi Barbara – Farkas Judit – Hegedűs Veronika – Kacs Kovics-Reményi Andrea – Kántor Gergely – Novák Attila et al. 2013. Ómagyar Korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 281–300, 579–595, 697–709, 781–788.
- Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–XI. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

A múlt idő használata az ó- és középmagyar Bibliafordításokban és magánlevelekben

Rácz Péter – Pokk Henrietta
Kognitív Tudományi Tanszék, BME

Az ómagyar igeidőrendszer négy különálló szerkezettel jelölte a múlt időt, az aspektust és az előidejűséget. A mai magyar ezt egyetlen múlt idejű szerkezetre cserélte, az aspektust pedig igeikötők jelölik. A négy szerkezetet az alábbiakban a következő, leíró címkékkel jelöljük: perfektum (*ment*), imperfektum (elbeszélő múlt, *mene*), összetett perfektum (előidejű/régmúlt, *ment vala*), összetett imperfektum (folyamatos múlt, *megyen vala*). A változást É. Kiss (2017) elsősorban úgy magyarázza, hogy az igeikötők aspektusjelölő funkciót vettek föl, és ezzel a négyosztatú rendszer redundánssá vált. Ezt a képet azonban bonyolítják a stílus, a regiszter és a lexikalizáció hatásai (Mohay 2018).

A stílus, regiszter, és lexikalizáció hatásai csak inferenciális statisztikai eszközökkel mérhetőek föl pontosan. Ennek oka, hogy a releváns tényezők, mint a gyakoriság, szám, személy, határozottság, aspektusjelölés, regiszter, a történeti adatokban erősen együtt állnak. A korpuszgyakoriságok aggregátumai ezért elfedik a váltakozás versengő forrásait: a harmadik személyű alakok például gyakoribbak a bibliai szövegekben, mint a magánlevelekben.

Elemzésünk célja e hatások szétszalazása. Hét magyar evangéliumfordításból (1466–1626) származó 30 247 múlt idejű igealakra Bayesi multinomiális lineáris modellt (Gelman, Hill és Vehtari 2021) illesztettünk. A modell szószintű prediktorokat (gyakoriság, hossz, szám, személy, határozottság, igeikötő megléte, lexikai osztály) és szövegszintű random hatásokat (bibliai fejezet) használ az ingadozás föltérképezésére. A modell alapján jóslatokat tettünk korabeli magánlevelekből (1558–1660) származó 4328 múlt idejű alakra, és a predikciós hibát a formális regiszterből nem következő, regiszterspecifikus mintázatok jeleként kezeltük.

Három fő eredményt emelnénk ki. Először, az igeszintű prediktorokat és a fejezetek közötti eltéréseket kiszűrve a két gyakori szerkezet, a perfektum és az imperfektum használatában alig marad eltérés a fordítások között. A fordításokban az imperfektum használata domináns, és a perfektum használata is szisztematikus. A két ritka összetett szerkezet ezzel szemben jelentős, fordításonként eltérő reziduálisokat mutat.

Másodszor, a négyes rendszerből a modern egyes rendszerbe való átmenet nem volt szisztematikus. A magánlevelekben már a perfektum dominál, ugyanakkor a gyakori igék és az egyes számú igealakok ebben a regiszterben is megőrzik az imperfektumot.

Harmadszor, az igeikötős igék a fordításokban az imperfektumot, a levelekben a perfektumot részesítik előnyben. A levelekben a perfektum válik alapértelmezetté, az imperfektum pedig a gyakori alakokra és az első-második személyű, diskurzusszervező használatba szorul vissza.

Eredményeink arra utalnak, hogy É. Kiss makroszintű elemzése és Mohay regiszteralapú megközelítése kiegészítik egymást. Az aspektusjelölésben végbemenő rendszerszintű változások jól magyarázzák az adatainkban megjelenő mintázatokat, ugyanakkor ezek megértéséhez a gyakorisági hatásokat és a szószintű lexikális különbségeket is tekintetbe kell vennünk. Megközelítésünk fontos módszertani tanulsága, hogy az általunk használt hierarchikus lineáris modell képes szétválasztani a történeti korpuszok versengő varianciaforrásait ott, ahol az aggregált gyakoriságok elfedik azokat.

Irodalom

- É. Kiss, Katalin. 2017. The Rise and Fall of Hungarian Complex Tenses. In Mathieu, E. – Truswell, R. (szerk.): *Micro-Change and Macro-Change in Diachronic Syntax*. Oxford: Oxford University Press.
- Gelman, Andrew, Jennifer Hill, és Aki Vehtari. 2021. *Regression and other stories*. Cambridge University Press,
- Mohay, Zsuzsanna, 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.

Miért kopnak le a kötőhangzók, miért nem ugyanolyan ütemben, és miért nem tűnnek el teljesen?

Rebrus Péter

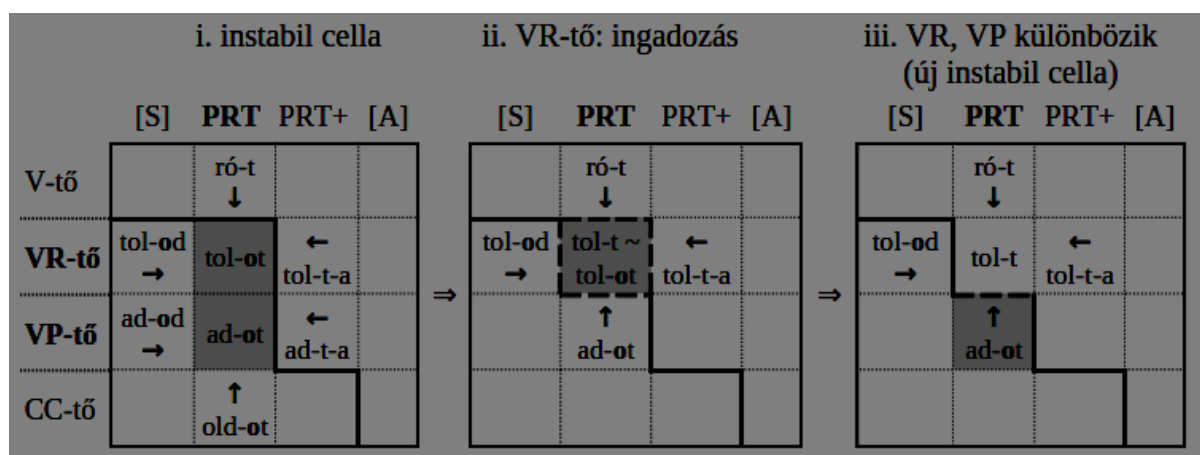
Nyelvtudományi Kutatóközpont / ELTE BTK Filozófiai Intézet

A magyar nyelvtörténeti irodalomból ismert, hogy az egyes mássalhangzóvégű tövek utáni magánhangzó nélküli alakok újabb keletűek (lásd pl. Benkő és mtsai 1991). Például a legrégebbi fennmaradt folyamatos magyar szöveg (Halotti beszéd és könyörgés, 1195 körül) magánhangzót tartalmaz a többeli mássalhangzó és a *-t(t)* múlt idő toldaléka között: *odutta* és *odut* (*ad-t-a*, illetve *ad-ott* a mai magyarban, majd később a 13. század elejétől: *ſ[c]ilut*, *tacaruta* (a mai nyelvben *szül-t*, illetve *takar-t-a*), lásd E. Abaffy (1991). A múlt idő előtti kötőhangzók fokozatos eltűnése hosszú folyamat volt, és máig tart: a mai nyelvben szinte teljesen kizárólagos *hord-t-a* alak még a XIX. században is megtalálható írásos formában *hord-ott-a* alakként, illetve a mai szubsztenderd *%old-t-a* (= sztenderd *old-ott-a*) féle alakok is erre mutatnak. Így rekonstruálhatunk egy diakrón változást, amely abból az egyszerű feltételezett mintázatból indul ki, amelyben az összes mássalhangzóvégű tő múlt ideje kötőhangzós a mai CC-végű tövek többségének mintájára.

Tegyük fel, hogy a mássalhangzóvégű igei tövekben magánhangzó áll a tő után (pl. *ad-ot* (= mai *ad-ott*) és *ad-ot-a* (= mai *ad-t-a*); itt figyelmen kívül hagyjuk a *t* geminációját és a magánhangzók minőségét mai formájukban adtuk meg. Ebben a nyelvéllapotban a szóvégi (bázis múlt) és szóbelseji múlt jelölőt tartalmazó alakok a kötelező kötőhangzós (azaz a szintetikus [S]) minta elemei. Igék esetén a többi toldalék ebben a mintában többnyire személy/szám jelölő, stabil toldalékbelseji magánhangzó nélkül, és kötőhangzó áll a tő és a toldalék között: pl. *ad-od*. A másik minta amely tipikusan olyan toldalékokat tartalmaz, amelyek stabil toldalékbelső magánhangzóval állnak: pl. *ad-va* (analitikus [A] minta), ez a heterogén toldaléktípus nem szám/személy jelölőket tartalmaz. Ebben a nyelvéllapotban a múlt toldalékot tartalmazó alakok eredetileg a kötőhangzós mintán belül voltak (pl. *ad-ot*, *ad-ot-a*), lásd a lenti (1i) ábrát, de a múlt morféma funkciójában nem nagyon hasonlított a szintetikus [S] toldalékokhoz, viszont a szóbelseji múlt alakjában (stabil magánhangzót tartalmaz) nagyon hasonlított az analitikus toldalékokhoz. A hasonlóság paradigmatis ételemben azt jelenti, hogy ezek a múltbeli formák (PST+) cellái szomszédosak az analitikusan toldalékolt alakokkal. Ez a formai és funkcionális hasonlóság azt jelenti, hogy a mássalhangzóvégű tövek nem-bázis múlt ideje a kötőhangzós minta szélén, annak az analitikus minta felőli oldalán lesz, és ezért ennek a cellának az állapota instabil. Az instabil helyzet kötőhangzós ingadozást okoz: *ad-t-a* ~ *ad-ota* (lásd az (1ii) ábrában). Ez azt jelenti, hogy paradigmatis ételemben az alakok viselkedése alapján a bázis és a nem-bázis múlt idő két típusra vált szét. A következő lehetséges lépés a szétválás ingadozás nélküli stabilizálódása, amint az alábbi (1iii)-ban látható: *ad-ot*, de *ad-t-a*.

	i. egységes múlt idő (instabil cella)				ii. PRT+ ingadozik (cella hasadása)					iii. PRT, PRT+ hasad (új instabil cellák)			
	[S]	PRT(+)	[A]		[S]	PRT	PRT+	[A]		[S]	PRT	PRT+	[A]
V-tő		ró-t(-a) ↓				ró-t(-a) ↓					ró-t	ró-t-a ↓	
VC-tő	ad-od →	ad-ot(-a)	← ad-va	⇒	ad-od →	ad-ot →	ad-t-a ~ ad-ot-a	← ad-va	⇒	ad-od	ad-ot →	ad-t-a	← ad-va
CC-tő		↑ old-ot(-a)				↑ old-ot(-a)					old-ot	↑ old-ot-a	

A változás alapvető oka a formai hasonlóság általi analógia: a kötőhangzó egységesen nem jelenik meg, ha a toldalék tartalmaz belső magánhangzót ($ad-t-a = ad-va, ad-na$). A formai hasonlóságot támogatja a múlt idő funkciójának a többi szintetikus toldalék funkciójától való eltérése. Ez a változás azonban nem terjed ki a CC-tövekre (pl. *old-ot-a*) és a bázis múlt idejű alakokra (pl. *ad-ot*). Ennek alapvetően fonotaktikai okai vannak: a hármas mássalhangzó-kapcsolatok (CCC) és szóvégi CC-kapcsolatok fonológiai hátrányosak és erősen megszorítottak a magyarban és univerzálisan is. Ezenkívül sok más altípusra sem feltétlenül terjed ki az új minta: az egyszótagú nem-gyakori Vt-végű igék kivételt képeznek (pl. *fut-ott-a, süt-ött-e*), de itt nyelvjárási változatok is előfordulnak kötőhangzó nélkül (l. pl. Imre (1971)). A változás következtében a múlt idő 3. foka mellett kialakul a 2. fok, ahol a bázis múlt időben nincs, a nem-bázis múlt időben van kötőhangzó. A paradigmatis rendszer szempontjából a változás a komplexitás növekedését jelenti: az eredeti kategoriális mintázat graduálissá válik. Az új graduális mintában új instabil cellák jelennek meg a mintázatok "sarkaiban" (ezeket a fenti (1iii)-ban szürke háttérrel jelöltük: (I) a VC-tövek bázis múltja (az *ad-ot* cellája), illetve (II) a CC-tövek nem-bázis múltja (ami a fenti táblázatban az *olt-ot-a* alak cellája). Az instabil cellák potenciális variációs helyszínek, aminek következtében ezekben is várható variáció (pl. *küzd-ött-e ~ kezd-t-e*). Ez valóban így van a VC-tövek esetében. Azokban, amelyekben a tövégi mássalhangzó koronális szonoráns (VR-tövek) a kötőhangzó eltűnhet, hiszen ezek a hangok fonotaktikailag elég jelöletlenek ahhoz, hogy szó végén mássalhangzó-kapcsolatot alkossanak a múlt idő t jelölőjével. Ezt a feltételezett folyamatot mutatja az alábbi (2) ábra: a (2i) állapot az előző fázisban létrejött instabil cellát mutatja (lásd a (iii) táblázatot), ahol a releváns cella árnyékolt háttérrel jelenik meg. A következő állapotok azt mutatják, hogy a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó fonotaktikai megszorítások mentén a VC töltípus hasad: a VR-tövek megengedik a jelöletlen szóvégi Rt mássalhangzó-kapcsolatokat, ezért mintájuk ingadozik (2ii), majd stabilizálódik (2iii). A stabilizálódás azonban a VR–VP különbség mentén nem teljes, a két cella közötti határ nem éles – ezt szaggatott vonallal mutatjuk (2iii)-ban.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a rekonstrukció a paradigmaticus változások demonstrációja, és bizonyára sok nyelvtörténeti részletet nélkülöz, de alkalmas lehet arra, hogy bemutassa, hogyan nő egy paradigmaticus alrendszer komplexitása a morfofonológiai változások révén. Az itt bemutatott gondolatmenet a múlt idő mintázatainak változásán kívül egészen hasonlóan alkalmazható egyéb, a paradigmarendszer komplexitását növelő nyelvi változásokra is. Így az igei kvázianalitikus toldaléktípusra vonatkozó vagy egyéb, a névszói paradigmarendszert érintő folyamatokra is, mint amilyen az accusativusi rendszer változása (l. Siptár–Törkenczy 2000) vagy a magánhangzó utáni kötőhangzó megjelenése (Nádasdy 2019. A prozodikus rendszert érintő minden változás a paradigma mintázatainak megváltozása is egyben, amelyben újabb és újabb almintázatok jelennek meg, esetleg tűnnek el. A nyelvi változásoknak ez a szemlélete alkalmas arra, hogy a fonológiai szabályoknak és a paradigmarendszeren belüli analógiás hatásoknak az interakcióját egzaktabb módon vizsgáljuk.

Irodalom

- Abaffy, E. Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő és mtsai 1991. 104–121.
- Benkő, Loránd – Abaffy, Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2019. A magyar melléknevek többes száma. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 31.
- Siptár, Péter – Miklós Törkenczy 2000. The Phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.

Változások a *közé*, *között*, *közül* névutók használatában

Pál Helén

Magyarságtudományi Intézet

Az előadás a *közé*, *között*, *közül* névutók használatában megfigyelhető változásokkal foglalkozik, elsősorban nyelvjárási példák alapján. A bemutatott adatok székely nyelvjárási szövegekből származnak.

A *közé*, *között*, *közül* régi névutók a magyar nyelvben, jellemző tulajdonságaik között említik például a háromirányúságot, valamint azt, hogy helyviszonyt jelölnek (Balogh 2000: 259-261). Korunk magyar grammatikái kiemelik, hogy a névszó, amelyhez a *közé*, *között*, *közül* névutók járulnak, lehet többes értelmű ragtalan névszó, többes számú vagy több, halmozott egyes számú főnév, és ezek magukban hordozzák a többség fogalmát (Balogh 2000: 260-261, Keszler-Lengyel 2019). A nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok azt mutatják, hogy ezek a névutók a például az *erdő*, *falu*, *város*, *padló*, *puliszka* szavakhoz is járultak, amelyek értelmezésében ugyan benne rejlik, hogy itt több fa, több ház, több padlódeszka, valamint a kukoricaőrlemény több darabja képezi a többséget, de egyúttal szemléletbeli különbségre is felfigyelhetünk. Hiszen az alábbi mondatban a beszélő minden bizonnyal az *erdő*nek nevezett terület faállományára gondolt: *Ott az erdő között találtak egy nagy, csikos átalvetőt* (Tankó Mónus 2007: 94). A nyelvjárások változásával a névutók ilyen funkciójú használata is háttérbe szorul, és ebben a beszédhelyzetben a köznyelvi megnyilatkozásokban a névutó helyett általában a *-ba*, *-be*, *-ban*, *-ben*, *-ból*, *-ből* helyhatározóragok jelennek meg. A beszélő tehát más kifejezésmódot választ, például: *ott az erdőben*; *ott az erdőben a fák alatt*. A *közé*, *között*, *közül* névutókra vonatkozó változás abból a szempontból is kutatható, milyen funkcióban jelennek meg a fent említett helyhatározóragok.

A vizsgálat elméleti hátterét a kognitív nyelvészet adja, és a névutók mellett az itt említhető helyhatározóragokra is figyelmet fordít, mivel a változásban mindkét nyelvi elem szerepel. Ezek a nyelvi elemek a téri viszonyok kifejezésére szolgálnak a magyar nyelvben (Pléh-Lukács 2014). A kutatást a kognitív nyelvészet azért támaszthatja alá, mivel egyik központi eleme a tér fogalma (Banczerowski 1999, Imre 2012, Tolcsvai 2021). A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemeknek – köztük a névutóknak és a ragoknak is – van jelentésük. Ezek a nyelvi elemek például térvizonyt, elhelyezkedést, irányulást szemléltetnek (Tolcsvai 2021: 80). A kutatás áttekinti, milyen helyzetekre vonatkozóan jelennek meg a névutók, valamint helyettük a helyhatározóragok, és a megfigyelt változások mögött milyen, a nyelvi rendszert érintő törvényszerűségek találhatók.

Irodalom

Balogh Judit 2000. A névutó. In: Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 259–263.

Banczerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr*, 123/1: 78–87.

Imre Attila 2012. Space in Cognitive Linguistics. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 4/2: 247–260.

Keszler Borbála – Lengyel Klára 2019. *Kis magyar grammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

<https://mersz.hu/keszler-lengyel-kis-magyar-grammatika/>

Pléh Csaba – Lukács Ágnes szerk. 2014. *Pszicholingvisztika*. Akadémiai Kiadó.
<https://mersz.hu/pleh-lukacs-pszicholingvisztika/>

Tankó Mónus Berta 2007. *Vajon miért beszélt nékem annyi sok mindent nagyapó? Tankó Mónus Berta csángó pásztor emlékezései.* Szerkesztette Bakay Péter és Harangozó Imre. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós.

Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika.* Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. DiAGram Könyvek 4. ELTE BTK, Budapest.

Esetragok váltakozása és alakulása a középmagyarba', változásostul

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Jelen előadás két olyan esetragvariációt vizsgál a középmagyarban, amelyet napjainkban is sajtósági társadalmi beágyazottság jellemez, történetükben pedig eltérő változások figyelhetők meg: az egyik esetében (hely- vs. irányjelölés) az egyes variánsok megítélése alakul át, a másikban (sociativus) pedig a variánsok közötti választás tendenciái módosulnak. A középmagyarban még köztudottan nincs standard, ugyanakkor spontán normatörekvéseket lehet azonosítani (vö. Németh 2004, 2008), emellett a korabeli nyelvtanokat is összevethetjük az úzussal. Az ezúttal vizsgált variációk közül az egyik *-bA* inesszívuszi funkcióban vs. *-bAn* illatípusziban; az előbbi napjainkban stigmatizáltnak, az utóbbi hiperkorrektnak és jóval ritkább használatúnak számít (Kontra 2003, Mátyus 2009, Mátyus–Bokor–Takács 2010). A korábbi időszakokban ugyanakkor a variánsok megoszlása és így megítélése is eltérőnek bizonyult (lásd például: Korompay 1992, Németh 2004, 2006, 2008, Kalcsó 2009, Novák–Wenszky 2012, Berente 2015). Az egyik legfeltűnőbb vonása a középmagyar kornak e tekintetben az, hogy az illatípuszi *-bAn* akár domináns, sőt közel kategorikus változat is lehetett (jegyzőkönyvekben és levélíróknál egyaránt, lásd Németh 2002, Wenszky–Novák 2012, Berente 2015, egyes 16. századi nyomtatványokat is beleértve, Kalcsó 2009, 2013). A jelenlegi vizsgálat célja egyrészt a meglévő eredmények árnyalása azáltal, hogy már részben feldolgozott regiszterekből von be további forrásokat (boszorkánypereket, levelezéseket), másrészt eddig feltáratlan regiszterekre, így emlékiratokra és drámákra is kiterjeszti a vizsgálatot. Az eredmények azt az általánosabb kérdést vetik fel, hogy beszélhetünk-e a középmagyarban is társadalmilag jelölt (stigmatizált, hiperkorrekt) változatokról e téren, s ha igen, milyenekről, és mely tényezők motiválják ezeket, illetőleg az eltérő mintázatok magyarázhatók-e a szociolingvisztikai különbségekkel. Ugyancsak kérdés, hogy az esetragos lexikalizálódott alakokra (*általában, valóban, képében*) is kiterjed-e a variáció (vö. Mátyus 2009).

A módszerre térve az elemzés korpuszadatokat vizsgál aszerint, hogy miként aránylanak egymáshoz a napjainkban standard (illatípuszi *-bA*, inesszívuszi *-bAn*) és a napjainkban nem standard (illatípuszi *-bAn*, inesszívuszi *-bA*) változatok, ennek alapján pedig milyen mintázatok jellemzik az egyes regisztereket, és – ahol lehetséges – szerzőket az egyes szövegtípusokon belül. A magánleveleket tekintve összeveti olyan szerzők nyelvhasználati mintázatait, akiktől számottevő adatmennyiség érhető el, s amelyekből valamilyen jellegzetes tendencia rajzolódik ki. Egyes levélíróktól (Bethlen Kata, Károlyi Sándor stb.) emlékirat is maradt fenn, ezeket összehasonlítva vizsgálható, hogy az egyéni nyelvhasználatuk érvényesül-e, vagy a variánsok megoszlása regiszterfüggő. Az egyes drámákban reprezentált nyelvhasználat a szókincsben és a pragmatikai vonatkozásokat tekintve jelentősen eltérő lehet attól függően, hogy milyen társadalmi rétegek jelennek meg bennük, így felvethető, hogy a morfológia terén is megfigyelhetők-e különbségek. A boszorkányperek esetében pedig kérdés, hogy azok a jegyzőkönyvek is előnyben részesítik-e az illatípuszi *-bAn* használatát, amelyekben markánsabb területi kötöttségű ejtésvariációk rögzülnek, mint a szegedi és más délalföldi jegyzőkönyvekben (Berente 2015). Jóllehet a *-bA* vs. *-bAn* variáció nem nyelvjárási sajátosság, esetleg mégis összefügghet az a két megfigyelés, hogy a szegediként azonosított kezek kevésbé reprezentálják a délalföldi régiót, egyúttal közel kategorikusan a *-bAn* változatot használják, amely a deáki (iratlan) szabályrendszer része lehetett (vö. Németh 2004, Berente 2015).

A másik esettanulmány a sociativus variációjára és azzal funkcionálisan párhuzamba állítható viszonyokra fókuszál. A *-stól/-stól* forma a közelmúltban kerülendőnek minősült (Grétsy–Kovalovszky 1980: 721–722), az MNSZ2 alapján viszont más tendenciák tűnnek fel. A *-stul/-stül* a kései ómagyarban a ritka, korlátozottabb használatú végződés közé tartozik (Korompay

1992). E toldalék eredete vitatott, a különféle magyarázatokban az a közös, hogy összetétel eredményének tekintik azt (-st + -ul/-ül módhatározóragok Berrár 1957, Korompay 1992, Kalcsó 2009, 2013, illetőleg -s + tele > -tól/-től', újabban Sipőcz 2017). Felmerül továbbá – az -st + -ul/-ül magyarázat kapcsán legalábbis –, hogy az elem újraelemzésen ment-e keresztül (mely által előtérbe kerültek a nyíltabb magánhangzós -stÓl változatok). Emellett szempont a módhatározói -ul/-ül társhatározói szerepének alakulása (*faluul, egész országul, egész guberniumul*), pontosabban kiszorulása a középmagyar korszak során. A jelenlegi vizsgálat egyfelől a -stUl alakjával foglalkozik a különböző időszakokban és szerzők esetében, szem előtt tartva, hogy az eltérések mögött időnként a forrásközlők döntése is állhat. Ezzel összefüggésben a korabeli nyomtatott szaknyelvi és vallási prózára is kitér a vizsgálat. Az óvatosságot igénylő eredményeket árnyalhatja az a szempont, hogy az úgynevezett ablatívuszi toldalékok, illetőleg az essivus-modalis magánhangzói zártak-e, vagy sem (vö. Kalcsó 2009, 2013). E kérdésben nemcsak az adatbázisból elérhető adatok, hanem boszorkányperes jegyzőkönyvek kéziratai is támpontként szolgálhatnak. Másfelől az -ul/-ul és -stul/-stul funkcionális variációjáról is esik szó, beleértve, hogy milyen arányban szerepel a tágabb kontextusban olyan elem, amely a sociativusi értelmezést megerősíti (*mind, minden, egész, együtt*).

Irodalom

- Berente Anikó 2015. Adalékok a -ban/-ben, -ba/-be késő középmagyar kori használatához. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII. Szeged: SZTE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–17.
- Berrár Jolán 1957. Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) Nyelvművelő kézikönyv II. L–Zs. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kalcsó Gyula 2009. A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban. Eger: Líceum Kiadó.
- Kalcsó Gyula 2013. A sociativusi toldalék a 16. században. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. Szeged: SZTE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 99–104.
- Kontra Miklós 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.) A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Mátyus Kinga 2009. Az inessivusi (bVn) nyelvtani szerepei 69–86. In: Váradi Tamás (szerk.) III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. Budapest: MTA NYTI.
- Mátyus Kinga – Bokor Julianna – Takács Szabolcs 2010/2021. Adatok és magyarázatok az inessivusi (bVn)-ről a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3,-4-ben. In: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) Tanulmányok a budapesti beszédéről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh Miklós 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2006. Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fönntartásában. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szeged: JATEPress. 101–108.
- Németh Miklós 2008. Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században. Szeged: JGYFK.
- Sipőcz Katalin 2017. Még egyszer a -stul/-stul toldalékról egy manysi grammatikalizációs folyamat tükrében. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) Nyelvelmélet és diakronia 3. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 126–136.

Wenszky Nóra – Novák Attila 2012. Itt az n , hol az n ? Nyelv és Tudomány.
<https://www.nyest.hu/hirek/itt-az-n-hol-az-n>